

Проблеми історії і культури Середньовіччя як фактор генези романтизму в Німеччині в другій половині XVIII ст.

Ганус С.О.

Просвітництво розглядається в науці як універсальний духовний феномен і, водночас, як ціла епоха, котрим притаманні схожі риси і єдина спрямованість. „Основний напрям Просвітництва, - згідно В.Дільтею, - завжди один і той самий: автономія розуму, солідарність інтелектуальних сфер культури, впевненість в їх поступальному розвитку і утворення аристократії духу” [1]. Будь-які спроби пояснити реальний світ, виходячи за його межі і вдаючись до ірраціональних релігійно-містичних побудов просвітники рішуче відкидали [2]. Сміливо ставилось завдання силою незалежного людського розуму облаштувати життя на Землі на основі законності, гуманізму, загального щастя.

Постійне апелювання до Просвітництва передбачає необхідність концептуального осмислення цього феномену духовного буття, розгляд його в динаміці. Узагальнена конвенціоналістська модель Просвітництва, що фактично є його французькою модифікацією страждає схематизмом. Ні космополітизм французьких просвітників, ні їхній вплив на розвиток наукової і художньої творчості в різних країнах не скасовує того факту, що Просвітництво, як складний комплекс принципів та ідей, представлений у вигляді окремих його національних варіантів.

Якщо навіть французьке Просвітництво не являло собою цілком однорідної системи уявлень про людину та світ, то тим важливішим для наукового вивчення цього феномену є з'ясування специфіки його національних модифікацій: англійської, американської, німецької, української та ін. Порівнюючи французьке і німецьке Просвітництво, В.Дільтей зазначає, що перше створило свого роду інтелектуальну еліту, котра орієнтувалась на вищі класи суспільства і була пов'язана з ними [3]. Просвітницька ідеологія разом з тим продемонструвала усю силу свого радикалізуючого

впливу на широкі народні маси в роки Французької революції кінця XVIII ст. [4].

В Німеччині Просвітництво мало ряд особливостей, що відрізняло його від французької модифікації, котру прийнято вважати класичною. Носієм просвітницьких ідей був у першу чергу освічений прошарок населення, передове бюргерство, громадянство, котре можна розуміти як „середній клас” в тому відношенні, що це була соціальна середина між дворянством і народом. Представники традиційної німецької вченості також були у складі цього прошарку [5].

„Прикладний”, практичний характер німецького Просвітництва був пов'язаний із завданням поширення позитивного знання, розробки німецької літературної мови, вивченням проблем моралі, політики, юриспруденції, державознавства [6]. Етико-педагогічна спрямованість зусиль німецьких просвітників, зазначає Дільтей, цілком закономірна. Бюргерство, позбавлене в Німеччині можливості самовираження у сфері соціально-політичної діяльності, виявило себе на терені духовного розвитку суспільства [7]. О.Епштейн тонко підмітив, що протистояння привілейованого дворянства і бюргерства, за уявленням ідеологів третього стану, мало вирішитись посередництвом держави. Захист бюргерських інтересів мав провадитись під щитом державної опіки, а монархія розглядалась як об'єктивна урівноважуюча сила в суспільстві [8]. Звідси й поміркованість, а нерідко і лоялізм та філістерство німецьких просвітників.

Наголошується також на спадковому зв'язку між Реформацією та Просвітництвом, адже протестантство стало духовною реальністю, котра виховала в людях незалежність розуму (завдяки можливості вільного тлумачення Святого Письма – С.Г.) та виявила себе як консолідуюча сила суспільства [9]. Не погоджуючись з деякими пристрасними оцінками В.Дільтея¹, ми не можемо не визнати, що він має рацію у своїх трактуваннях німецького Просвітництва.

Історія для німецьких мислителів цього часу, подібно як і для інших, була вмістилищем повчальних прикладів. Однак небезпідставно вважається, що саме в Німеччині почалась підготовка кадрів професійних знавців і дослідників минулого.

У другій половині XVIII ст. теоретичні побудови просвітників набули зрілих форм, а в умовах американської і французької буржуазних

¹ Він, зокрема, вважав, що в конкретній історичній ситуації Франції великі ідеї просвітників перетворились в атрибут життя-гри і створили витончену, але безплідну салонну культуру.

революцій було зроблено спробу втілити їх в життя. Але суспільна практика революційної епохи показала, що історія і дійсність невіддільні абстрактному „розумові”. Намагання вдихнути життя в раціоналістичні соціальні конструкції просвітників дали зовсім не той результат, що очікувався. Розкрилась гносеологічна обмеженість просвітницької думки, а її претензії на єдино правильне розуміння соціально-історичного буття виявились безпідставними. Цілком доречно теоретик науки Т.Кун відзначив: „Якщо історія чи інша яка-небудь емпірична дисципліна наводить нас на думку, що розвиток науки суттєво залежить від поведінки, котру ми звикли розцінювати як ірраціональну, то ми повинні з цього зробити не той висновок, що наука ірраціональна, а що наше поняття раціональності потребує того чи іншого відкорегування” [10].

Сумніви в адекватності інтерпретації історії в просвітницькому дусі виникли не водночас. Поки парадигми залишаються в силі, - писав Т.Кун, - вони можуть функціонувати без усілякої раціоналізації...”[11]. Застосувавши цю формулу до Просвітництва, ми одержимо видимий зовнішній парадокс. Виходить, що просвітницький раціоналізм потребує раціональних аргументів. Насправді парадоксу тут нема, адже будь-яке теоретичне положення є гіпотезою до тих пір, поки не знайде підтвердження емпіричними доказами і не наблизиться до істини. Навіть Ф.К.Шлюссер – епігон Просвітництва в XIX ст. зазначив з цього приводу: „... Мистецтво добре висловлюватись і звідусіль збирати зовнішні ознаки вченості не складає істинного красномовства та істинної поезії” [12].

Ідея істини, за переконанням К.Поппера, дозволяє нам усвідомлено говорити про помилки, про раціональний критицизм (з метою верифікації гіпотетичних положень – С.Г.). І лише вона, ця ідея, робить можливим раціональне обговорення з метою пошуку помилок, виявлення їхньої найбільшої кількості, щоб максимально наблизитись до самої істини [13]. Т.Кун зі свого боку додає, що істина, як регулятивна ідея пізнання, є недосягненою, але об’єктивно існуючою межею послідовності теорій, котрі змінюють одна одну [14]. Звідси випливає іманентна риса людського пізнання – незадоволеність досягнутими результатами, що є стимулом у поступальному розвитку науки. Доцільно зауважити, що раціонально організоване знання повинно відповідати критеріям логіки, бути замкненою системою, причинно-наслідковою гомогенною структурою [15].

Очевидно, що в другій половині XVIII ст. цілісність системи наукового знання, заснованого на просвітницькій інтерпретації раціоналізму стала розмиватись. У надрах Просвітництва народжуються ідеї, котрі в першій половині XIX ст. виявились органічно вплетеними у тканину па-

радигми романтизму. Визрівала і розгорталася наукова революція, зовні виражена у кризі Просвітництва наприкінці XVIII ст.

Кризовий етап у розвитку будь-якої науки - нормальне і навіть загальнообов’язкове явище в період зміни парадигм. Криза – це „відповідна прелюдія до виникнення нових теорій” [16]. Їй притаманні не розпад і деградація епістемологічних структур наукового знання, а пошук нових підходів з метою наближення до ще більшої відповідності істині. Крім того, перехідні епохи в інтелектуальній історії породжують перехідні, проміжкові системи, нерідко вельми плідні. Мова йде не про еклектику, а про постановку гіпотез, котрі можуть перетворитись в розгорнуті наукові теорії [17]. Увага до критеріїв раціональності якраз і притаманна періодам наукових революцій, коли втрачається впевненість в існуючих парадигмах і моделях [18]. Саме в подібних умовах виникає грандіозна філософська система І. Канта, яка завершила Просвітництво і породила вельми перспективні для подальшого поступу науки ідеї. Те ж саме стосується і поглядів Й.Г.Гердера, які були своєрідним переплетенням положень просвітницького і романтичного характеру.

Саме в Німеччині найраніше проявились симптоми консервативної реакції на просвітницьку ідеологію задовго до французької революції. Остання лише посприяла доведенню цього процесу до логічного завершення – появи течії романтизму, однією з концептуальних засад якого був історизм. Але в надрах Просвітництва нова якість філософсько-наукового і художнього мислення визрівала поступово, маючи вигляд окремих здогадок, сюжетів, критики крайнощів просвітницького раціоналізму тощо. Усе це можна охарактеризувати як **передромантизм**.

У сучасній науці під **передромантизмом** розуміють явища й тенденції в європейській літературі і духовній культурі другої половини XVIII ст., які передвіщали романтизм і готували ґрунт для нього [19]. За словами французького фахівця П.Ван-Тігема, передромантизм – це ще не усталена художня система, а швидше „зібрання розрізнених зусиль” [20]. Тобто, мова тут йде про численні і досить різномірні явища й тенденції літератури другої половини XVIII ст. **Є всі підстави впровадити цей термін у вивчення історії історичної науки, котру неможливо елімінувати із загального потоку інтелектуальної історії.**

Передромантизм являв собою перехід в інший, порівняно з домінуючим класичним, художній світ, в якому визначальна роль належить вже не розумові, що встановлює закони і правила, а спонтанності творчої уяви та фантазії. В літературі це знайшло вияв у „рицарському” або ж „готичному” романі – жанрі, котрий щонайперше з’явився в Англії. Він пред-

ставлений творчістю К.Рів, Е.Редкліф, Х.Уолпола, М.Г.Льюїса, Ш.Сміт та інших. Автори „готичних” романів в інших країнах Європи, і в тому числі в Німеччині, спирались на досвід своїх англійських попередників [21].

В історіографії **виявом передромантизму стало апелювання до середньовіччя** через відмову від сліпого поклоніння перед історико-культурним надбанням античності, котре вважалось ідеальною моделлю суспільного устрою та художньої досконалості.

Для утвердження парадигми романтизму необхідні були глибокі світоглядні зрушення, нова концепція людини і світу, нова система духовних цінностей. У цьому контексті першорядна роль належить Ж.-Ж. Руссо, який запропонував ідею протиставлення природи і культури, „природної людини” і „робленої людини” та вчення про перевагу природного стану над цивілізацією. Це було нечуване для європейської ренесансно-гуманістичної традиції заперечення абсолютної цінності культури і апологія природи і природної людини, щоправда як невикористаного резерву й гаранта можливості її довершених форм. Врешті, ця зміна орієнтирів втілювалась у уявленні про вищу цінність природного, глибинного, народного, традиційного, усталеного сторіччями.

Просвітники услід за Ренесансом та „соціальною фізикою” XVII ст. змусили „двигун історії” рухатися. Середньовічне метафізичне уявлення про незмінність суцього як результату Божого створіння заступило динамічне світобачення, а відтак, історія із статичного і нерухомого буття перетворюється, в розумінні просвітників, у процес.

Ще починаючи з Дж. Віко, новочасні мислителі робили спроби не лише створити схеми минулого, але й раціонально пояснити історію, закономірність її розвитку. Ш.-Л. Монтеск'є був переконаний, що саме він „встановив загальні начала і побачив, що окремі випадки ніби самі собою підпорядковуються їм, що історія кожного народу впливає з них як наслідок і кожен окремий закон пов'язаний з іншими законами або залежить від іншого більш загального закону” [22].

Переважає більшість історіософських концепцій просвітників, за винятком регресистських уявлень Ж.-Ж. Руссо та Г.Б. де Маблі, ґрунтувалась на ідеї лінійного прогресу, як системної закономірності історичного процесу. Автором першої цілісної теорії суспільного прогресу був А.Р.Ж. Тюрго. У своїй лекції „Послідовні успіхи людського розуму” (1750) він стверджував: „... Людський рід, що розглядається з моменту свого зародження, уявляється поглядіві філософа у вигляді нескінченного цілого, котре, як всілякий індивідуум, має свій стан дитинства і свій прогрес” [23].

Теорія лінійного прогресу завоювала панівні позиції у філософії, політичних науках, соціальній теорії, історії. Її розвивали Б.Фонтенель, Вольтер, Ш.-Л.Монтеск'є, Д. Юм, енциклопедисти, Г.Е.Лессінг, Й.Г.Гердер. Ідея прогресу фігурує у вельми авторитетній і відомій в широких колах читаючої громадськості системі трансцендентальної філософії І.Канта. Підсумовуючи складні теоретичні побудови німецького мислителя Р.Дж. Колінгвуд зазначив, що „кантівська ідея” пропонує план історії, тобто „в ній виявляється прогрес і можна помітити таке, що виникає і розвивається неухильно і послідовно на кожному етапі” [24]. І сучасна історична наука, власне, стоїть на тому, що хоч поняття прогресу і не є абсолютним, проте його відносність не знижує його самого” [25].

Прогресистське тлумачення історичного процесу було би логічно незавершеним без намагання з'ясувати чинники висхідного поступального розвитку людства. Критерієм або навіть об'єктом історичного прогресу є, на думку просвітників, людська раціональність: у вигляді моральної свободи, згідно Кантові, гуманності – за Гердером, інтелекту або „розуму” у більшості французьких мислителів, і розуму і моралі одночасно у І. Ізеліна.

Ж.А.Кондорсе, твердження котрого є свого роду квінтесенцією прогресистської просвітницької історіософії, писав, що висхідний поступ суспільства „підпорядкований тим самим загальним законам, котрі спостерігаються в розвитку інших індивідуальних здібностей, оскільки він є результатом цього розвитку, що спостерігається одночасно у великій кількості індивідів, з'єднаних в суспільстві” [26]. Як ми бачимо, прогресистське розуміння історії виключало з неї надприродні фактори, що означало секуляризацію філософсько-історичного мислення.

Попри майже ритуальне поклоніння перед розумом та вірою в його безмежні конструктивні можливості, раціональність Просвітництва в галузі вивчення історії мала декларативний характер. На початку XVIII ст. лорд Болінброк, автор відомих „Листів про вивчення і користь історії” звертається до читача таким чином: „Школою прикладу, мілорд, є увесь світ, а наставники в цій школі – історія і досвід” [27]. В 1778 р. перший параграф своєї праці „Про вивчення історії” Маблі іменує показовою назвою „Історія повинна бути школою моралі і політики” [28]. Навчання в цій „школі” могло здійснюватись як на позитивних, достойних наслідування прикладах, так і на історичному негативі. Згідно Вольтерові, „користь можна одержати і із знання важких помилок, здійснених в минулому. Маючи перед розумовим поглядом картину злочинів і бідувань можна попередити і ті і інші” [29].

Володарі помислів і настроїв освіченої громадськості в Німеччині, і зокрема Ф.К. Клопшток, висловлювали аналогічні твердження. В оді „Імператор Генріх” (1746) цей відомий літератор оспівує Генріха VI (1165-1195), котрий був поетом і покровителем міннезінгерів. Така культова в німецькій історії особа як Карл Великий розглядався усього лише як завоювальник і „вбивствами на вернув нас (саксів - С.Г.) у християнство” [30].

Отже, поет історично стоїть вище видатного воїна, а позитив поста-ті першого відтіняється на фоні негативу завойовника.

Вибірковість просвітницької історичної евристики, яскраво вираже-ний антиісторичний характер абстрактних побудов французьких просвіт-ників позбавляли людину і суспільні інститути історичного виміру [31]. Занадто спокусливою була можливість підібрати аргументи для підтвер-дження апріорної схеми чи ідеї, відкинувши те, що не вписується до них. Відбір тематики історичних досліджень диктувався практичними потре-бами моралі, політики, правознавства [32]. В цьому не було б нічого вар-того критики, якщо б історія, в кращому випадку, не являла собою „го-тову до послуг філософів збірку прикладів та ілюстрацій” [33]. Це дещо категоричне твердження Ф. Енгельса загалом вірно охоплює розуміння просвітниками суспільної значущості історії та необхідності її вивчення.

Наукове пізнання реалізовується, як відомо, у двох формах: емпірич-ній та абстрактно-теоретичній. Саме у XVIII ст. практично завершується фундація емпіричного базису переважної більшості галузей наукового знання, мають місце вдалі спроби теоретичного узагальнення у пізнанні живої і неживої природи, розв’язанні проблем математики. Емпіричне знання, котре є виразом явища або якогось окремого відношення стає, таким чином, сходиною для переходу на абстрактно-теоретичний рівень мислення, коли з’ясовується сутність предмету, що тягне за собою аб-страгування від випадкового і розкриття того, що є загальним в об’єкті пізнання [34]. Але подібний шлях руху допитливого розуму просвітника лише в окремих випадках застосовувався у вивченні минулого та сучас-них для XVIII ст. суспільних феноменів. З цього приводу можна згадати лише німецьку статистику або „державознавство” – „Staatswissenschaft”. За крилатим висловом Шльоцера, „статистика – це нерухома історія, іс-торія – це статистика в русі” [35]. Обмовимося, що завданням статистики він розумів збирання та опис „державних достопамятностей”, тобто емпіричних фактів.

Просвітницька історіографія оперує, за невеликими винятками, ме-тодом дедукції. Тому, навіть маючи на увазі той факт, що абстракція но-сить відносно самостійний характер слід відзначити, що філософія історії

у XVIII ст. нагадувала свого роду раціоналістичну схоластику. „...Місце дійсного зв’язку, котрий необхідно виявляти в подіях, займав зв’язок, ви-гаданий філософами; ... на історію, - і в її цілому, і в окремих частинах, - дивилися як на поступове здійснення ідей, і, наразі, зрозуміло, завжди тільки улюблених ідей кожного даного філософа” [36]. Нестримний соці-альний оптимізм і віра в безмежні пізнавальні і конструктивні можливос-ті людського розуму швидко перетворювалась в застиглу догму, апріорну схему, в котру втискували різноманіття виявів суспільного буття, а те, що в неї не вкладалось – відкидали. Це явище помічено консервативними іс-ториками XIX ст. З притаманною йому образністю Т.Карлейль у відомій роботі „Французька революція. Історія” охарактеризував просвітницький раціоналізм як своєрідний „потужний логічний вихор, котрий всмоктує в себе спочатку слова, потім речі, і вони в ньому зникають безслідно” [37].

Елітарність просвітницького мислення нерідко породжувала самий тривіальний снобізм, нетерпимість до інших точок зору. Як пише тео-ретик науки В. Візгін, утримувач раціональних аргументів часто заспо-коюється у відчутті своєї науковості, в котрій він відмовляє своєму опо-нентові, який також має раціональні докази на користь своєї інтерпретації історії. Якщо тільки такий раціоналіст переконався у вагомості хоча б одного свого аргументу, то він вже схильний вважати свого опонента при-хильником ненаукової ідеології, нібито перешкоджаючій розвиткові наукового дискурсу [38]. Пригадаймо з цього приводу словесні дуелі та-ких непримиренних ідейних суперників як Вольтер і Руссо, Ломоносов і Шльоцер.

Звідси випливає і той факт, що історіософія просвітників, зокрема, їхнє уявлення про історичну закономірність, було наділене усіма вадами просвітницької рефлексії. Природа цієї закономірності полягає в об’єк-тивно-суб’єктивному зв’язку явищ, котрий справді мав місце в історич-ній дійсності [39]. Тому вона не може розглядатися як гола соціологічна абстракція, доволіно нав’язувана життю будь-якою теорією, настільки б привабливою вона не виглядала. Але якраз подібна хиба і була притаман-на Просвітництву, представники якого, полемізуючи із спекулятивною філософією, виходили по суті з тієї самої метафізики, але вже здорового людського глузду, котрий розумівся як очевидна істина [40]. Тому не ви-падково Кант в основу своєї філософської системи поклав критику самого розуму, його рефлексивних можливостей, рішуче відкидаючи догматичне його використання [41].

Таким чином, просвітницька історіософія однаково демонструє і сильні і слабкі сторони. Як вірно відзначив В. Віндельбанд, від мисли-

телів XVIII ст. вислизає „життєва сила історичної дійсності”[42]. І найбільш переконливим доказом цього є оцінка просвітниками історичного досвіду середньовіччя.

З невідомим пафосом мислителі XVIII ст. піддавали гострій критиці спадщину середньовічної доби: деспотизм монархів, становий лад, засилля церкви і релігійного мракобісся в духовному житті. Безперечно, що середньовічні суспільні порядки, котрі дожили і до доби Просвітництва, давали достатньо підстав для цієї критики. Авторитетний французький медієвіст Ж. Ле Гофф твердить про „надзвичайно довге середньовіччя”, ставлячи акцент на культурі, історії ментальностей. Він виявляє, що в масі європейського населення – не стільки в освічених дворянських і буржуазних колах, скільки в товщі народу, котрий не мав прямого доступу до наукової і художньої творчості – середньовічні традиції, звички, свідомість, вірування і забобони збереглися аж до кінця XVIII – початку XIX ст.[43].

Однак, ставши на шлях наукового дискурсу, слід зазначити, що з „брудною купіллю” було, образно кажучи, „вилито й дитину”. З природного поступу історії було викреслено величезний період, котрий, на думку французьких просвітників, не заслуговував позитивної уваги. В добу середньовіччя, за Вольтером, уся Європа „нидіє” в приниженні аж до XVI ст., а людський розум загрубів серед найпідліших і найбездумніших забобонів[44]. І такі твердження були типовими. Метафора „темні віки” була ще не найбільш нищівною характеристикою, адже існувало переконання, що прогрес людського розуму у цей час припиняється, очікуючи кращих часів.

Відбувається фактична відмова від власної історії і традицій, усталених ціннісних уявлень та інститутів. В результаті своєрідної реінкарнації, спричиненої впливом просвітницького раціоналізму народжується новий феномен людини, пориваючої з органічним плином історії і оптимістично налаштованої на можливість „власними руками” сконструювати суспільство, що житиме за законами розуму. Історичний досвід середньовіччя ніяк не міг принагодитися для цього.

Не становили виняток і представники німецької просвітницької думки. І. Ізелін випустив середньовіччя – тисячолітнє царство темряви – із своєї схеми всесвітньої історії. Лише після того, як доба цього царства спливла, європейські народи досягли цивілізації, поступ якої був перерваний загибеллю античного світу [45].

Тим не менше, саме в Німеччині зароджуються нові тенденції в оцінках доби середньовіччя. Знаходячись на твердому ґрунті історичного оптимізму, Г.Е. Лессінг (1729-1781) висловив розуміння історії як безпе-

першого лінійного прогресу, котрий виражався в моральному вдосконаленні людства. В цьому він не відрізнявся від решти просвітників. Але середньовіччя не випадало у Лессінга з цієї генеральної лінії історичного розвитку. В історико-теологічному трактаті „Виховання людського роду” (1780) він порівнює поступ людства з віковими етапами індивіда. Дитинству відповідає доба Старого заповіту, юності – Новий заповіт. Християнство – це більш високий ступінь духовної еволюції, хоча й не останній, бо на порозі – зрілість – епоха нового вічного Євангелія, вища стадія досконалості і моральної чистоти [46].

Кожна епоха, згідно Лессінгові, має свій сенс, утворює необхідний ступінь в безперервному сходженні до ідеалу. Те, що іменується з висоти сучасного досвіду забобонами, пересудами, помилками є лише недосконалим вираженням істини, більш низьким ступенем її пізнання.

Значним кроком уперед до вироблення історичного підходу до середньовіччя була відмова Й.Г. Гердера (1744-1803) від огульного негативного відношення до нього за взірцем французьких просвітників. В одній з перших своїх історіософських робіт „Ще одна філософія історії для просвіти людства”(1774), полемізуючи з Руссо, він вносить корективи до відомої теорії „золотого віку”. З погляду німецького філософа „золотий вік” пов’язаний не з „дитинством” людського роду, тобто із станом дикунства і варварства, а з розвитком культури і освіти. На відміну від Руссо, Гердер вміщує „золотий вік” людства в рамки його історії, себто цивілізації, а не виносить за дужки. Більше того, він схильний розглядати цей „вік” не як застиглий ідеал досконалості і гармонії, однаковий і незмінний для усіх часів і народів. Гердер гадав, що будь-яка епоха в розвитку культури має свій специфічний період розквіту і стадію занепаду. Так само і будь-який народ має власне розуміння „золотого віку”, тобто епохи досконалості [47]. З цього випливає як самоцінність доби середньовіччя, так і спроба розглядати її динамічно, в саморозвитку її культури – від становлення і до розквіту та занепаду.

Гердер розцінює історичний розвиток народів діалектично, як єдиний ланцюг, в котрому кожна ланка нерозривно пов’язана з попередньою і наступною. Середньовіччя уявляється йому, як необхідний етап в культурній еволюції людства. Він пише, зокрема, про „витончений дух середньовічних диспутів”, про університети як „твердині, бастиони науки” тощо. Гердер аж ніяк не трактує середні віки як повернення до варварства та неприродну перерву в суспільному розвитку, а навпаки шкодує з приводу того, що не створено докладної історії середньовічного ремесла, торгівлі, науки і мистецтва, і закликає істориків реалізувати це завдан-

ня [48]. Цікавими є думки просвітника щодо впливу арабів на культурний розвиток християнських народів, а твердження про те, що саме вони сприяли збереженню античної спадщини і ознайомили з нею середньовічну Європу й нині є загальним переконанням.

Німецькій культурі Гердер відводив роль медіатора між минулими і прийдешніми цивілізаціями [49]. Але в той самий час він був непримиренним ворогом будь-якого роду шовіністичних упереджень. Він готовий був визнати – хоча й з великими оговірками – історичні заслуги давніх германців, “але вважати їх з-за цього обраним народом божим в Європі, котрому внаслідок його природженої шляхетності ніби належить світ і котрому з-за цієї переваги повинні служити інші народи, – це було би небагородною погордою варвара” [50].

Формально зберігаючи теологічні основи свого світогляду Гердер, котрий був пастором лютеранської церкви, погоджувався, однак з оцінками історичної ролі церкви і церковності взагалі, як її розуміли просвітники. В християнських догматах він вбачав ганьбу людського розуму. Візантійська імперія з пануванням в ній церковної ортодоксії зображалась ним, услід за Вольтером чи англійським істориком-просвітником Е.Гіббоном самими темними фарбами. Історична роль Візантії полягала у тому, що вона “тривалий час служила хоч і не дуже міцною, але стіною, що стримувала варварів” [51]. Але в цілому, Гердер не шкодує, що впав “цей гордий, розкішний, потоплючий у багатстві Вавилон”. Історія Константинополя – це “історія, котру заповнює повільна смерть, – це жахаючий приклад для будь якого правління кастратів, попів і жінок, якими б не були тут пиха і багатство, яким би не був пишній блиск наук і мистецтв” [52]. Хрестові походи мислитель оцінює негативно майже без оговірок. “Усе, що можна сказати на користь хрестових походів, зводиться до незначних масштабів”, – писав Гердер. Вигадувати, ніби ці походи складають головний зміст історичних подій двох-трьох століть – це “фантазія і мираж” [53].

Протягом тривалого часу Гердер проводив копітку роботу по збиранню творів народної поетичної творчості. Зацікавлення фольклором прийшло до нього ще під час перебування у складі просвіницького гуртка Й.Х.Беренса в роки пасторства у Ризі. Спочатку його збірка називалась „Народні пісні”, а потім одержала найменування „Голоси народів у піснях” (1778-1779). Свою діяльність в цьому напрямі просвітник розглядав як початок історичного осмислення фольклору. Показово, що Гердер оприлюднив народні пісні не лише європейського походження. Мислитель був переконаний, що у фольклорі втілений „дух народу”, його життєва сила. А це вже наріжні поняття романтизму.

Чимала увага приділялась ним німецькій народній поетичній спадщині. В листуванні з Лессінгом Гердер поділився з колегою своїми пробиєсами з цього приводу. Лессінг в листі від 10 січня 1779 р. підтвердив його зауваження щодо труднощів у пошуках старовинних німецьких пісень, в чому він переконався й сам, коли мав намір видати німецькі народні вірші XIV-XV ст. і римовані загадки [54].

Широкими штрихами змальовує грандіозну картину історії людства призабутий Й.Х.Аделунг, більш знаний як лінгвіст, менш – як історик. В „Досліді історії культури людського роду” (1784) минушина людства розглядається ним перш за все як історія культури. У цьому відношенні Аделунг – безпосередній попередник Гердера і, водночас, його послідовник, адже гердерові „Ідеї до філософії історії людства” писалися саме у 80-х роках XVIII ст.

Культуру, за Аделунгом, характеризують наступні ознаки: 1) зменшення ролі фізичної сили; 2) поступове скорочення пануючої ролі чуттєвого пізнання і неусвідомлених понять; 3) збільшення ролі свідомості і розуму; 4) пом’якшення звичаїв; 5) виховання смаку. З часом, „коли розумне пізнання одержить повну перевагу над чуттєвим, вони обидва здобудуть істинну пропорцію одне до іншого, котра поки відсутня в культурі нового часу. І лише вона одна здатна зробити людей щасливими” [55].

Культура означає перехід від тваринного стану до суспільного життя. В цьому розумінні Аделунг солідарний з більшістю французьких просвітників, трактуючи прогрес як безперервний процес руху до цивілізованості. Мисливість, скотарство, землеробство – такими, за Аделунгом, є послідовні етапи, що ведуть до пом’якшення звичаїв і зростання розуму. Разом із землеробством виникає поняття власності, народжується державність.

І в цьому Аделунг відрізняється насамперед від французьких просвітників, причому у двох аспектах. „Цей дослід, – писав Г.Шпет про Аделунга, – є досвідом пояснюючої історії, що виходить з визнання одного визначального фактору, і притому фактору суто матеріального порядку” [56]. Це – перша відмінність. А друга полягає у тому, що німецький вчений, використовуючи ту ж саму ідею безперервного прогресу що й інші просвітники, не приходить до заперечення історичної цінності середньовіччя. Цей період у Аделунга не випадає з логіки історичного розвитку.

Виявляючи знайомство з дискусіями в історіографії, вчений заявив, що „лише ворог людського роду міг вигадати, що держави створюються не інакше, як шляхом насильницького пригнічення” [57]. Це була відповідь на відому „теорію завоювання” графа А. де Буленвільє. Вирішаль-

ним в утворенні французької держави той вважав завоювання галів франками.[58] Полемика між Буленвільє і його опонентом Ж. Дюбо здобула значний резонанс, і тому Аделунг не міг не зачепити це питання у своїй схемі всесвітньої історії.

Не можна не помітити, що сюжети давньої і середньовічної німецької історії досить часто розроблялися у літературній творчості XVIII ст. Не випадково ми звертаємо увагу саме на літературу, адже історичний твір в добу Просвітництва, за загальним переконанням, являв собою жанр „красного письменства”. Історія ще остаточно не виокремилась як самостійна галузь науки. Перспективні в евристичному плані теми і проблеми були імпліцитно включені в літературно-художню творчість, в подальшому перетворившись в об’єкт науково-історичного пізнання. Правомірно зазначається, що художня форма була свосвідним засобом досягнення істини, а фахові історичні знання, представлені в подібній формі, швидко ставали надбанням читаючої публіки [59].

Художня література розгортала більш складну і насиченішу картину світу, ніж та, котру могла запропонувати тодішня наука. Завдяки здатності художника надавати суспільно-історичному досвіді нові риси і нову значущість, у процесі його естетичного перетворення у світі літератури та й одночасно в різних галузях мистецтва йшло настійливе дослідження феноменів духовного світу людини, її соціального буття [60]. Відомий у XVIII ст. університетський філософ Федер дешо перебільшено висловився: „Колись панувала філософія, нині царює красне письменство” [61].

Практично до середини XVIII ст. німецька література не виявляла помітної оригінальності і знаходилась під впливом іноземних, насамперед італійських і французьких поетичних шаблонів та іспанської драми [62]. Король Пруссії Фрідріх II навіть був переконаний, що німецька національна література – справа більш чи менш віддаленого майбутнього, хоч в 1780 р., коли він писав статтю „Про німецьку літературу” (що показово – французькою мовою – С.Г.) Німеччина вже мала Лессінга, Гердера, Гете. Єдиний авторитет в очах пруського монарха – це Вольтер, котрий „один був вартий цілої Академії” [63].

Відмова від канонізації Е.Буало, від „правил” високої мови Й.Х.Готшеда, від умовного „добраго смаку” дала змогу швейцарським поетам Й.Я.Брайтінгеру (1701-1776) та Й.Я.Бодмеру (1698-1783) реалізувати завдання, котре мало велике наукове і суспільне значення. Паралельно з боротьбою проти застиглих нормативів класицизму вони почали реаклітацію поетичної спадщини німецького середньовіччя. У статті „Про щасливі умови для процвітання поезії у часи імператорів із швабського

дому” (1743) швейцарці вперше звертають увагу на художню цінність старонімецької поезії. Під „щасливими умовами” значною мірою розуміється боротьба імператорів проти духовного рабства, тобто проти космополітичної влади римського папства [64].

Після тривалих клопотів Бодмеру і Брайтінгеру вдалось одержати у тимчасове користування „Великий гейдельберзький рукопис” – збірку поезій міннезінгерів, котра знаходилась з часів Тридцятирічної війни в Парижі. В 1747 р. вони опублікували „Зразки швабської поезії XIII ст.”, вперше знайомлячи німецького читача з піснями Вальтера фон Фогельвейде, його вчителя Райнмара фон Гагенау, Генріха фон Морунгена та інших визначних міннезінгерів. В 1758 та 1759 рр. гейдельберзький рукопис був майже повністю опублікований „швейцарцями” під назвою „Зібрання пісень міннезінгерів швабського періоду, що містить твори ста сорока поетів” [65].

Роком раніше Бодмер здійснив іншу першорозрядну публікацію. Він видав за знайденим в бібліотеці м.Гогенемс рукописом „Пісні про Нібелунгів” дві героїчні поеми швабського періоду. Історію Зігфріда Бодмер майже повністю відкидає, вважаючи першу частину „Нібелунгів” художньо слабкою, не відповідаючою канонам епопеї. В 1753 р. Бодмер видав вільну авторську переробку „Парсіфалю” Вольфрама фон Ешенбаха [66]. Він же звертається до народної легенди про швейцарського героя Вільгельма Телля, переробивши її в драматичній формі.

Вже в середині XVIII ст. з’являється драма на національно-історичний сюжет. Мова йде про трагедію Й.Е.Шлегеля (1718-1748) „Герман” (1740-1741, надрукована в 1743 р.). Це перша сценічна розробка популярної в подальшому теми перемоги германських племен над римлянами в Тевтобурзькому лісі під проводом вождя херусків Армінія (Германа). Історичний колорит у п’єсі Шлегеля представлений невиразно, незважаючи на наявність „священного гаю”, згадки про бардів тощо. Як представник класицизму, автор зображує ідеальні образи давньогерманських князів. Герої драми наділені рисами добropорядності і гуманності. За словами Й.В.Гете „Герман” Шлегеля лише сором’язливо натякав на можливість розробки сюжетів національної історії [67]. В тому ж стилі написаний інший драматичний твір цього автора „Канут” (1746), присвячений національному героєві Данії, засновникові її могутності королю Кануту Великому (1014-1034). В обох випадках Шлегель використовував історичний матеріал для настійливих моральних повчань в просвітницькому дусі [68]. Але показовим є те, що для цього цілком придатними були моменти давньонімецької і середньовічної історії.

Значного напруження патріотична тема досягла в циклі прозаїчних драм вже згаданого Ф.Г.Клопштока (1724-1803), так само присвячених ватажкові херусків Герману – „Битва Германа” (1769), „Герман і князі” (1784), „Смерть Германа” (1787). Музичний текст до пісень і хорів драматичної трилогії написав визнаний маестро Х.В.Глюк. Ф.Г.Клопшток кинув сміливий виклик усталеним нормативам класицизму і визнаним авторитетам, гадаючи, що його епічно-драматичний цикл може сперечатись з античною трагедією. Примітно, що це мало місце в часи повального захоплення давньогрецькою культурною спадщиною, так дбайливо культивованою колегою Клопштока по літературному цеху Й.Й.Вінкельманом (1717-1768). Завдяки діяльності Вінкельмана спалах інтересу до античної давнини в другій половині XVIII ст. трактується як неогуманізм. Його робота “Історія мистецтва давнини” (1764) кладе початок історичному вивченню художніх стилів і напрямків. Це був радикальний переворот в історико-мистецтвознавчому мисленні, адже “батько-засновник” історії мистецтв Джорджо Вазарі сприймав її в дусі античної традиції у формі життєописів, біографій митців. [69]. В подальшому вінкельманівська інновація виявилась доречною у процесі подолання уявлень про античне мистецтво як вияв позачасового ідеалу досконалості і гармонії і дала змогу на засадах принципу історизму вивчати культурні надбання середньовіччя.

Що ж до Клопштока, то історичний антураж його творів досить неточний, зокрема Тевтобурзький ліс він переносить в рідні околиці, в передгір'я Гарцу. Кельти, скандинави, германці, барди, скальди, окремі факти минулого утворюють досить строкагу суміш. Кельти, наприклад, виявляються предками германців. Загалом, відповідальність за неісторичність давньогерманського колориту в творах Клопштока лягає на низькоякісні джерела, котрими він користувався. Можна, приміром, назвати „Вступ до історії Данії” та популярну книгу „Пам'ятки міфології і поезії кельтів, зокрема давніх скандинавів” П. А. Малле, котрі вийшли з друку в 1755-1756 рр. [70]. Подібні твори наочно засвідчують тодішній рівень історіографії. Сам Клопшток намагався добросовісно використовувати предметний реквізит кельтських і скандинавських міфів і навіть взявся за вивчення давньовірхньонімецької мови.

Клопшток у своїй літературній творчості йшов у рідні загалом зростання інтересу до національної історії, пошуку її витоків, у тому числі у сфері духовної творчості. Поза сумнівом – це була реакція на некритичне сприйняття культурної спадщини античності та на епігонство, котре набувало гротескних форм. Тому „Поєми Оссіана” – геніальна міс-

тифікація шотландця Дж.Макферсона сприймаються в цей час за твори „кельтського Гомера” і протягом півстоліття здійснюють переможну ходу по Європі. Виходять з друку переклади скандинавського епосу. А відтак, розробка національно-патріотичних сюжетів в літературі та історіографії природно розглядається як достойна справа.

Стоячи на ґрунті просвітницької етико-філософської парадигми, Клопшток використав історико-героїчні мотиви для прозорих аналогій із сучасністю. У трилогії про Германа він протиставляє головному героєві князів, котрі зраджують народну справу, вступають в союз з Римом і організовують вбивство національного героя Германа. Драматург намагається викрити духовних попередників сучасних йому німецьких володарів. Літературознавець Г.Штольпе доречно зазначив, що Клопшток ідеалізує епоху дофеодальну старовину (не без впливу, найшвидше, теорії „золотого віку” – С.Г.). Але його утопія, фактично, звернена у майбутнє, у суспільство, що не знає феодального гніту [71]. А це – очевидний вияв просвітницького прогресистського мислення, хоч і забарвленого романтичним сприйняттям давньонімецької старовини.

Вчений Ф. Шіллер виявив схожість ідей Клопштока і відомого історика і публіциста другої половини XVIII ст. Ю. Мьозера. Шіллер зазначав, що „так само як останній закликав тоді німців до об'єднання і виявлення національної свідомості в економічній сфері, так Клопшток закликає до того ж у сфері культурній” [72]. Мова йде про соціально-політичний трактат Клопштока „Німецька республіка вчених”, в якому він висунув проект організації самостійної держави вчених та художників. І знову просвітницькі і романтичні ідеї представлені в своєрідному симбіозі.

Цікава деталь: „російський подорожувач” М.Карамзін, знімаючись під час зустрічі з великим Гердером у Ваймарі в липні 1789 р., у відповідь на запитання співбесідника, кому він віддає перевагу з німецьких поетів, спромігся витиснути: „Клопштока ... вважаю самим піднесеним із співців німецьких” [73]. Це свідчить про те, що творчість цього літератора була відомою в Європі, не кажучи вже про Німеччину. Славнозвісна ода Клопштока „Пагорб і гай” (1767) поклала початок літературному рухові прихильників самобутньої національної поезії, позбавленої штучної класицистської регламентації – так званому „Союзові гаю”.

Клопшток намагався також очистити поетичну мову від риторичних штамів, збагатити її виразними метафорами та алегоріями, нерідко заповненими з народної творчості. При цьому поет нерідко „перегинав палицю” в пошуках „красивості” літературного стилю. Обстоюючи ідею відродження давньої поезії бардів, Клопшток ясно показав, кому саме він

віддає перевагу. В „Пагорбі та гаї” давні поети „німецьких гаїв” мають пріоритет перед античними музами з Гелікона.

Доба середньовіччя представлена у творчості Х.М. Віланда (1733-1813) – ще однієї знакової постаті німецької просвітницької літератури. Мова йде про такі його твори як „Перфонте або бажання”(1778), „Герон шляхетний. Оповідання з часів короля Артура”(1777), „Сікст і Клерхен”(1775), „Клелія і Сінібальд, легенда XII ст.” (1783). Переважна більшість „романтичних” поем Віланда з’явилися в 70-80-х рр. XVIII ст., коли з легкої руки Гердера було пробуджено інтерес до народної творчості і середньовічного мистецтва.

Але Віланд не зраджує своїм просвітницьким переконанням. Середні віки для нього лише красива декорація і, торкаючись цієї доби у своїй творчості, він не має наміру відродити середньовічні ідеали. Віланд не переймається містичною екзальтацією, підсміюється над середньовічними забобонами та лицарськими подвигами і нещадно викриває церковно-релігійний обскурантизм не гірше від Вольтера. „З того часу, - писав він в поемі „Клелія і Сінібальд”, - як ми разом із Сервантесом сміємося над лицарським минулим, воно придатне лише для того, щоб робити з нього казки”[74]. Подібне використання середньовічного колориту в поемах Віланда дало пізніше представникам романтизму підстави звинуватити його в глумлінні над світом середніх віків, а члени „Союзу гаю” влаштували спалення збірки віландових поем.

Між тим, поет віддавав належне старовинним казкам і легендам за їхню яскравість, вишуканість художнього вимислу, за світлий, далекий від релігійного погляд на світ. Віланд поступово наближався до романтичного сприйняття історичної дійсності, що своєрідно перепліталось з просвітницьким скепсисом. За словами Гете: „Віланд, котрий імітує французькі форми і французьку манеру письма, по суті завжди залишається німцем”[75].

Примітним явищем духовного життя другої половини XVIII ст. була суспільна і літературно-мистецька течія „Буря і натиск”. В Німеччині, на відміну від Франції, проекти суспільної перебудови не були чітко вироблені, подібно трактатові Ш.-Л. Монтеск’є „Про дух законів” чи теорії суспільного договору Ж. Ж. Руссо. Опозиція проти існуючих порядків вилася в „літературну революцію” за визначенням Й.В.Гете. Великі, середні і дрібні німецькі правителі, прибираючи декорум „освіченого абсолютизму”, не переставали бути від цього, як правило, деспотичними володарями, калібр котрих залежав від розмірів території їхніх держав. В 1769 р. Лессінг писав, що „берлінська свобода”, проголошена Фрідріхом II зводиться до дозволу робити наскоки на релігію. Однак той, хто спро-

можеться на висловлювання про права підданих, либонь проти експлуатації і деспотизму, невдовзі порозуміє, яка держава є найбільш рабською в Європі [76]. Навіть Кант змушений був якось констатувати, що деякі із своїх думок, в істинності яких він переконаний, немає змоги висловити вголос, хоч філософ при цьому твердо заявляє, що він ніколи не говоритиме того, про що не думає [77].

Ім’я новому суспільно-літературному рухові дала драма Ф.М.Клінгера (1752-1831) „Буря і натиск” (1776), а прихильники його іменувались штюрмерами (від німецького Sturm und Drang). Ідеологом страсбургського гуртка штюрмерів був Гердер. У програмовому збірнику „Про німецький характер та мистецтво”, зокрема у статтях „Уривок з листування про Оссіана і пісні стародавніх народів” та „Шекспір” (обидва твори написані в 1773 р.) він говорив про те, що правдива і природна поезія – це справжнє народне надбання, що не освіта робить людину поетом, а справжнє глибоке почуття[78]. Під цим, без сумніву, підписався б будь-хто з майбутніх романтиків. Ідеї історизму звучать і в гердерівських оцінках драматургії Шекспіра, котрий виявив не вірність тим чи іншим естетичним канонами, а здатність до художнього узагальнення образу епохи.

Штюрмери вимагали від інших і самі виступали на захист „німецькості”, що сприймалось тоді як протест проти політичної роздробленості і рабського копіювання німецькими князями іноземної, передусім французької придворної культури. Молоді поети намагались надати німецькій літературі „суспільний і національний зміст”, подолати її провінційність. Відтак, ентузіазм штюрмерів не лише робив німецьку літературу більш широкою і пристрасною, але й вимагав нових художніх форм, нових тем і героїв. Філософсько-естетична опозиція нормативному класицизму набувала усвідомленого характеру. Тому не випадково і штюрмери і „Союз гаю” вважали своїм духовним наставником Клопштока, а ідейним орієнтиром - його національно забарвлену поезію і драматургію. Звернення до оточуючої дійсності Гегель справедливо розглядав як початок національної німецької літератури [79].

Не пориваючи остаточно з просвітницькими ідеалами, представники „Бурі і натиску” вже не вдовольнялись плоским оптимізмом і абстрактністю раціональних соціально-історичних схем. Герой епохального твору Гете Фауст своїм розчаруванням у книжковій премудрості виражає глибоку зневіру у метафізичному пізнанні, розрив між пізнавальними запитаними і можливістю їхнього задоволення.

Вже у перших літературних спробах штюрмери звертались до середньовічної тематики. Лицарська історична драма Клінгера „Отто”(1774)

певною мірою копіювала сюжет „Короля Ліра” Шекспіра, перенесеного на німецький ґрунт. Благородний Отто протистоїть гнітючій обстановці феодального суспільства, деспотизмові князів і вищого духовенства. Лицар у драмі Клінгера уособлює собою здорові сили нації. Трагедія „Близнюки”(1775) розвиває тему ворогуючих братів, але дія перенесена до Італії. Сімейно-побутовий конфлікт, спричинений правилом майорату, зображується на широкому історичному фоні. Герої Клінгера мріють про єдину Італію, її порятунок [80]. Без великої шкоди для сюжету трагедії її дія могла б відбутися і в Німеччині.

Отже, середньовічна тематика стала предметом літературно-естетичної розробки, наукового вивчення. Це засвідчує її витребування громадською думкою Німеччини другої половини XVIII ст.

Й.В. Гете (1749-1832) розповідає про цікавий епізод із своїх дитячих вражень В коло його читацьких інтересів потрапили так звані „народні книги” – прозаїчні перекази середньовічних героїчних поем, лицарських романів, християнських легенд, історичних оповідань і комічних шванків. Застаріла їх форма не перешкоджала знайомству „з достойними діяннями старих часів”. „Отже, ми, діти, мали щастя щоденно бачити ці безцінні залишки середньовіччя на столику біля дверей книгопродавця”, - згадував Гете. Через великий попит подібна література друкувалася зі старого набору шрифту і „мало чи не на промокальному папері”[81]. Важко було би уявити значний інтерес до подібного читання, приміром, у Франції.

Середньовіччя з його культурною спадщиною викликало у автора „Фауста” піднесені почуття, поєднані із скепсисом у ставленні до бездумного копіювання античності, або ж до вигадливого мистецтва рококо. „Коли я йшов до Страсбурзького собору, - писав Гете, - голова моя була сповнена загальноприйнятих теорій доброго смаку. Під рубрикою „готичне”... я поєднував усі синоніми помилкових уявлень про невизначене, безладне, неприродне, непов’язане, недоречно заплатає, нагромажене”. Але він був вражений цілісністю, гармонійною величчю собору, при наближенні до нього. Врешті, класик підсумував свої враження від безпосереднього сприйняття: „Мистецтво довго формується, перш ніж зробитися красивим, і все одно – це справжнє, велике мистецтво, часто більш справжнє, ніж мистецтво красиве... Чим глибше мистецтво проникає в сутність духу..., тим досконалішими є його творіння” [82]. Вищенаведені рядки із статті „Про німецьку архітектуру” (1771) - не випадкова парафраза, перенесена на папір під впливом щойно виниклих вражень. Це - вияв естетичних переконань, що якраз формувались в суспільстві і

потрі складала сегмент естетичного світосприймання романтиків вже в першій половині XIX ст.

Гімн Гете Страсбурзькому соборові та його будівничому Ервіну з Штайнбаха – примітна ознака не лише зародження, але й певного поширення нових уявлень про красоту, котру можна виявити не лише в античних руїнах, або ж скульптурі. Важливо, що і в подальшому, вже дистанціюючись від романтиків, Гете продовжував розвивати ідеї молодих літ. В 1823 р. він наголошував на необхідності „історично відчуті і сприйняти якість і цінності” середньовічних споруд, хоч цього разу об’єктом естетичного споглядання та вивчення став Кельнський собор та креслення його архітекtonіки [83].

Інтерес до національної минувшини, пробуджений Гердером, проявлявся у Гете не лише в увазі до пам’яток архітектури, але й у ставленні до німецької історії. В автобіографії він згадував, що в роки „бурі і натиску” він посилено займався вивченням періоду XV-XVI ст. Перед початком служби в імперському суді у м. Вецларі Гете звернувся до історії цієї установи, яку неможливо було розглядати у відриві від політичного розвитку Священної Римської імперії германської нації.

Історичні студії допомогли ще тоді молодому літераторові в пошуках теми і героя для своїх творів. Його зацікавили два сюжети: доба Реформації з центральним персонажем Гецом фон Берліхінґеном і легенда про доктора Фауста. Знаменитий доктор Фауст став героєм творів інших штурмерів – Ф.М.Клінгера та Я.М.Р.Ленца (1751-1792). До речі, Клінгер спрямував кілька критичних стріл на адресу просвітницького культу розуму. Книга – найвищий дар людського духу в розумінні просвітників – трактується ним не лише як інструмент пізнання істини, але й як знаряддя її перекурення на догоду корисливості і марнославству – „диявольському” в людині [84].

Знавець проблем середньовічної культури, одеський історик П.Біциллі помітив природній зв’язок Гете і романтиків саме у плані їх намагання історично осягнути сутність середньовіччя. Патріотизм, розуміння значущості культурної і політичної традиції, духовна родинність із середньовічною містикою наближали Гете до романтичного світосприйняття [85]. Так само, як і пізніші романтики, він зміг побачити в історії середньовіччя позитивні досягнення, хоч і не ідеалізував цю добу. Герой драми Гете Гец фон Берліхінґен веде боротьбу саме із середньовічною спадщиною – феодальною роздрібленістю, під гаслом єдиної Німеччини. Це дало підстави Й.Ф.Фоссу, одному з найдіяльніших членів „Союзу гаю” з ентузіазмом вітати появу твору Гете як блиск світла в глибокій пітьмі, як початок цілком нового періоду в розвитку німецької драми [86].

Період „бурі і натиску” завершується творчістю Фрідріха Шіллера (1759-1805). Вже перші драматичні твори „Розбійники” (1781), „Змова Фіско в Генуї” (1783), „Підступність і любов” (1783) перетворили його у визнаного літератора. Історичні колізії вельми цікавили Шіллера, причому його досягнення в їх розробці мали помітний суспільний резонанс. Ф.К. Шлоссер, прихильник етико-естетичного підходу до вивчення мистецтва, був переконаний, що у XVIII ст. історія була віддана на відкуп ученим, котрі сперечалися про роки чи імена, або педантам, що топчили в багатослів'ї. „Тому благодіянням для літератури було, коли великий поет (Шлоссер мав на увазі Шіллера – С.Г.) надихнув істинною поезією історію надзвичайно прозаїчного німецького життя” [87].

Після перших своїх драм класик німецької літератури звернувся до історії суспільних конфліктів минулого. Працюючи над трагедією „Дон Карлос”, Шіллер відчув недостатність своїх історичних пізнань. Потреба оволодіння матеріалом спонукала його на деякий час цілком віддатися роботі з історичною літературою. У 1789 р. літератор став професором історії Ієнського університету. До 1791 р., в період найбільших зацікавлень мистецтвом, Шіллер написав ряд значних досліджень, а саме „Історію Тридцятирічної війни”, „Історію відторгнення Нідерландів від іспанського володарювання”, низку статей. Він мав намір підготувати антологію „Історія знаменитих змов і повстань”, почав видавати „Повне зібрання історичних мемуарів”. При цьому Шіллер ставив своїм завданням не критичне опрацювання і наукову перевірку текстів, а підготовку скорочених перекладів, котрі б дали можливість широким колам читачів ознайомитися з історією середніх віків і нового часу в записках сучасників. Особисто літератор частково переклав деякі уривки „Алексіади” Анни Комнін.

Шіллерова лекція „Природа і цінність універсальної історії” (1789) апелювала до ідей Канта і ставила в основу історичного процесу культурний та науковий прогрес. Як історик-практик, „бурхливий геній” вважав, що мета історії досить прозаїчна: показати, яким чином склалися реалії сучасного життя – мова, держава, право, громадські інституції [88]. Цим історія опредмечується, оскільки в центрі уваги опиняється конкретний об'єкт вивчення.

Панівним принципом шіллерової історіософії була ідея свободи, що визначає зміст людських діянь і є метою суспільного розвитку. Індивідуальна свобода має надперсональну мету – свободу людства [89]. Отже, кінцевим пунктом, котрим Шіллер опосередковував багатство проявів історичного буття була „тотальність в людській природі через зв'язок різних сил в їх абсолютній свободі” [90]. Подібний філософсько-історич-

ний підхід цілком відповідає класичним канонам французького Просвітництва.

Безпосередньо середньовіччю присвячені дві статті Шіллера – „Огляд найважливіших подій всесвітньої історії у часи імператора Фрідріха I” (1792) та „Про велике переселення народів, про хрестові походи і про середні віки” (1792). Якщо перша публікація є досить непослідовним викладом історії XII ст. [91], то друга – примітна узагальненими оцінками середньовіччя. Автор ставить питання: „Чи було велике переселення народів і середньовіччя, котре послідувало за ним, необхідною передумовою для наших кращих часів?” [92].

Дух Вольтера надихав Шіллера, коли його перо виводило такі рядки: „Похмура ніч, що запаморочувала всі уми, нависла над Європою. Вічний порядок ніби покинув кормило всесвіту або ж переслідуючи якусь далеку ціль, відірвався від людей” Але „німецький дух стійко захищається від сковуючого серця деспотизму..., а джерело свободи б'є життєдайним струмом...” [93].

Відомий шіллерознавець Н. Тер-Акопян стверджує, що історичний процес розумівся „бурхливим генієм” як закономірний ланцюг подій, пов'язаних між собою як причина з наслідком. Людське суспільство в його розумінні безперервно розвивається по висхідній і цей розвиток в майбутньому призведе до повного розкріпачення особистості шляхом повільної еволюції, „лід непомітним впливом мислячих голів” [94]. Насправді ж і прогрес виявляється далеко не безперервним і його розуміння Шіллером час не випереджувало, хоч слід зважати і на загальний рівень просвітницької історіографії. Історичні роботи Шіллера є „безумовно нікчемними” вважав один із визначних істориків XIX ст. Г.Б.Нібур [95]. Вони оголошуються „лише уламками мармуру, з котрого він кресав образи своїх історичних драм” [96].

Попри всю категоричність подібних висловів можна з ними в цілому погодитись. Так чи інакше історичні погляди Шіллера не пройняті історизмом і цілком відповідають рівневі просвітницьких історіософських абстракцій. А відтак і середньовіччя трактується ним цілком повольтерівськи. Героїчні характери шіллерових трагедій (в т. ч. й ті, що стосуються епохи середніх віків, зокрема „Орлеанська діва”, „Вільгельм Телль” – С.Г.) представляють природу і долю людей не в конкретно-історичному розумінні, а у вигляді ідеальних величин. Сюжети трагедій раціонально сконструйовані, а дидактичні наміри їх автора особливо й не приховуються [97].

Без сумніву, що досягнення середньовічної культури навряд чи відповідали естетичним уявленням Шіллера і ніякий собор би не збудив у нього

почуттів, подібних тим, які викликав храм у Страсбурзі в душі Гете. Шіллерівський ідеал - давні греки. „Вони не є, чим були ми: вони є те, чим ми знову повинні стати” [98]. В подальшому ці положення були покладені вже на новий ґрунт засновником романтизму Фр. Шлегелем і лягли в основу його філософської схеми всесвітньої історії [99]. Щодо Шіллера, то він цілковито зашився на позиціях просвітницького ідеалізму. Хоч безперечно – це один з найвизначніших представників німецького Просвітництва.

Відомий знавець проблем німецької історіографії харківський професор М.Петров у першому як у вітчизняній, так і в російській історичній науці історіографічному дослідженні дав таку оцінку досягнень істориків Німеччини XVIII ст.: „Під покровительством і керівництвом цих трьох сильних володарок старої німецької просвіти – теології, філології і особливо права – стала робити „історія” перші непевні спроби з літописної та мемуарної форми, успадкованої від середніх віків, організуватись в науку” [100].

Прусський король Фрідріх II оцінював сучасний йому рівень історіографії як типовий просвітник – вельми скептично. За словами “освіченого монарха” більша частина “наших історичних книг сплетені з брехні, змішаної з деякими істинами... Любов до чудес, упередження дієписменників, сліпа прихильність до їх батьківщини, ворожість до протистоящих їм народів: всі ці різні пристрасі, що водять їх пером, і лише велике віддалення часу, в який вони про ці події писали, діяння так змінили і спотворили, що нині навіть найгостріше око не може проникнути покриваючої їх завіси” [101]. Спробуємо розібратися у подібних пристрасних оцінках.

Вже з початку XVIII ст. в німецьких університетах запроваджувалось викладання історії як окремої галузі знання. Щоправда, історію розглядали як одну з дисциплін, що відносились до вступу в науку німецького державного права [102].

Ще з доби Реформації в німецькому історичному мисленні переважав теологічний елемент, а історичний процес трактувався з релігійної точки зору, тому не випадково „німецька школа” філософії історії відзначається релігійно-містичним, пантеїстично-теїстичним характером [103]. Щоправда, саме з царини теології вийшли професійні німецькі історики. А поширене у вчених колах захоплення філологією і чудове знання біблійних текстів спричинили виникнення джерельної критики і поклали початок продуктивній дослідницькій традиції.

У другій половині XVIII ст. здійснюються перші спроби синтетичного і послідовного викладу матеріалу імперської історії - Reichshistorie

як вступу до науки державного права. Такий характер мав найбільш докладний з усіх подібних творів – „Німецька імперська історія” Х.Г. Гайнріха у 9-ти томах [104]. Значна частина матеріалу стосувалась історії державно-правових інституцій Німеччини в добу середньовіччя.

Історико-правознавчі дослідження в Німеччині – примітне явище науки доби Просвітництва. За умов непорушного панування доктрин природного права перспективним виявився заклик Лейбніца, щоби вивченню права передувало ознайомлення з його історією. Ця ідея була підхоплена вченим Й.С.Пюттером (1725-1807) – предтечею впливової в XIX ст. “історичної школи права”. Він стверджував, що жодне позитивне право неможливо зрозуміти і пояснити без його історії, що повинна розглядатись не лише у вигляді змін в самому праві, але і в державних установах. Ці вимоги були сформульовані в роботах вченого „Новий досвід юридичної енциклопедії” та “Історичний розвиток сучасного ладу Німецької імперії” [105]. Під безпосереднім впливом Пюттера в Геттінгенському університеті утворилась ціла школа юристів, найвизначнішим представником котрої був Г.Гуго (1764-1844). Він вже безпосередньо знаходився у витоках “історичної школи права”.

Те, що Пюттер намітив у вигляді програми, Гуго виявив намір запровадити в життя. Саме йому належить честь пробудження в Німеччині інтересу до вивчення історії права, котре, подібно мові і звичаям розвивається саме собою, згідно з перебігом обставин, або, висловлюючись мовою сучасної науки, органічно [106]. Праця Гуго „Історія римського права” висвітлює побутування норм римського права у давнину та середньовічній Європі.

У часи наближення буремних подій кінця XVIII ст. почали лунати голоси щодо обережного поводження з історією. В опозицію радикальним теоріям виникають помірковано-прогресивні та консервативні. Повага до історичного минулого одержує помітну підтримку. Діяльність Г.Гуго в цих умовах звелась до захисту існуючого, що привело його на шлях реакції і містицизму.

Важливий і інший аспект історико-правничих студій в Німеччині наприкінці XVIII ст. Коли історія набула вигляду повноцінної науки зі своїм предметом і методом, коли виокремилась медієвістика як галузь науково-історичного знання, виявилось, що німецькі середньовічні державні та правові інститути досить непогано вивчені попередниками фахових істориків XIX ст.

Очевидною перевагою організації історичної науки в Німеччині XVIII ст. і, особливо, XIX ст., є поєднання практики навчання з науко-

во-дослідницькою діяльністю. Математик Г. Вейль так охарактеризував принципи вищої освіти в Німеччині: „...Університетський викладач замість навчання студентів мудрості, почерпнутої з книг, починає їх вчити мистецтву відкривати нові істини. Німецькі університети, в особливості університети в Галле і Геттінгені, можуть пишатися тим, що саме вони поклали початок цьому рухові і вперше проголосили принцип *libertas philosophandi* – свободи наукової творчості викладання і навчання” [107]. Справді дивовижною була, порівняно з пануючими в німецьких землях деспотизмом і сваволею королів, середніх і дрібних князів, свобода педагогічної і науково-дослідної діяльності в стінах університетів, так само як і їх загальний рівень. Великий Кант, приміром, творив у провінційному Кенігсберзі, на східній окраїні Пруської монархії.

Безспірним лідером просвітницької історіографії Німеччини стала геттінгенська школа. Значення геттінгенської історичної школи полягало у формулюванні нових точок зору на минуле, поширенні предметної сфери історії на політику, господарство, соціальне і культурне життя, у відкритті нових методів історичних досліджень [108].

Зіркою першої величини на екліптиці європейського Просвітництва був А. Л. Шльоцер (1735-1809) - геттінгенський професор, відомий також своєю науковою діяльністю в Російській академії в 60-х рр. XVIII ст. Поряд з академіком Г.Ф. Міллером Шльоцер став одним з найкращих знавців середньовічних східнослов'янських джерел, особливо літописання. Він характеризував літописи, як „неймовірно дорогі цінні багатства російського середнього віку історії” [109].

Шльоцера праця „Нестор. Російські літописи старослов'янською мовою”, видана вже після його повернення з Росії до Геттінгена стала класикою джерелознавства. Власне, оцінки шльоцерової наукової спадщини через призму полеміки між „прихильниками норманізму” і „варягоборцями” вже відійшли в минуле. А періодична гальванізація цих непродуктивних суперечок не лише не рухає науку вперед, але і засвідчує елементарне незнання праць самого Шльоцера.

У творчості цього вченого рівною мірою поєднувались два можливих у XVIII ст. підходи до вивчення минулого. Про один із них – ерудитський, джерелознавчий, прикладом котрого якраз і є праця „Нестор”, вже згадано. Інший підхід – типово просвітницький - енциклопедичний, універсальний. У Німеччині Шльоцер став одним із засновників вивчення всесвітньої історії, представником так званої вольтерівської школи в німецькій історіографії XVIII ст., хоч сам вчений доволі скептично оцінював наукові здобутки метра французького Просвітництва. Визначаючи завдання всесвітньої

історії, Шльоцер писав: „Байки, романи і Вольтери показують, яким би він (світ – С.Г.) міг бути. Моралісти, політики і дослідники природи визначають, яким він бути повинен. Загальна історія повинна показати нам, яким чинно цей світ у цілому і в частинах вчинився, тим, чим він перед цим був, і чини с: вона повинна минулий світ поєднати з нинішнім і запропонувати взаємне обох між собою відношення” [110].

Неможливо не помітити значної наближеності шльоцерових формулювань до сучасного розуміння дефініцій історизму, діалектики історичного розвитку, зв'язку історії і сучасності. Шкода лише, що німецький історик об'єктивно не міг послідовно реалізувати свої наміри і, не в останню чергу, через вузькість емпіричної бази досліджень та занадто широке визначення власного завдання.

Якраз у вузькому, предметному визначенні дослідницького завдання при виданні „Нестора” в 1802 р. виявився вищий ступінь науковості, ніж у схематичній розробці всесвітньої історії. У 1802 р. Шльоцер з цього приводу писав: „Тепер я став спокійнішим і стриманішим у своїх намірах. Відмовляюсь від всеохоплюючого накреслення ..., а обмежусь лише Нестором і його найближчим продовжувачем, до приблизно 1200 року” [111].

Критичний пафос Шльоцера, як вченого просвітницької доби спонукав його до викриття не підкріплених фактами і джерелами середньовічних легенд. Ледь повернувшись до Геттінгена, вчений представив конкретно-історичне дослідження, в якому доводив міфічність особи Леха, діяльність якого вважалась вихідним пунктом польської історії так само, як Чех кваліфікувався як предтеча чеської держави, а Рус – російської” [112]. Дослідження геттінгенця було відзначено премією Інституту Яблонівських у Данцігу.

Не наважуючись остаточно відкинути християнсько-теологічну схему всесвітньої історії, Шльоцер залишив тільки її вихідні моменти. Безповоротно подолана ним концепція „чотирьох монархій”, які „вибрані можливо з тридцяти інших” [113]. Власне загальна історія, за Шльоцером, починається з моменту заснування Риму. Давня історія триває до поділу імперії і падіння Заходу. Нова історія (яка припадає, як помітимо, на добу середньовіччя – С.Г.) охоплює час від падіння Риму до падіння Константинополя [114]:

- від Феодосія до Магомета – 200 р.;
- від Магомета до Карла Великого – 200 р.;
- від Карла до Чингізхана – 400 р.;
- від Чингізхана до Колумба – 300 р.

Вихідний момент новітньої історії вчений визначав початком XVI ст. Можна сперечатися про критерії виокремлення підперіодів, як їх розумів Шльоцер, але окреслення середньовіччя серединою V - кінцем XV ст. відповідає сучасним підходам до періодизації всесвітньої історії. Немає нічого дивного і у терміні „новітня історія”, адже як для XVIII ст. „новітнім” було те, що для нас на початку XXI ст. є раннім новим часом.

Особливий інтерес викликає запровадження поняття „перехідних періодів” від однієї епохи до іншої. Кожній з епох, на думку Шльоцера, передував тривалий період переходу від старого стану до нового. Ці „перехідні” моменти вчений трактував як революції, в котрих зростав людський рід. Наївним, звичайно, було би вважати, що історик вкладав у поняття революції соціальний зміст. Але він підкреслював, що перехідні періоди універсальної історії супроводжуються значними потрясіннями, які призводили до глибоких змін і перетворень.

Зазначимо, що Шльоцер навіть не згадував про періодизацію по вікових циклах життя (дитинство, юність, зрілість, старість – С.Г.), застосовану його сучасником Г.Е.Лессінгом тому, що вона виглядає менш науково, ніж поділ історії на давню, середню і нову. А те, що дві останні названі новою і новітньою історією принципового значення не має. В іншій своїй роботі, котра являє собою підручник по всесвітній історії для дітей (1779), Шльоцер таки вжив поняття „середній вік”, окресливши його як період від Хлодвіга і пророка Мухамеда до Колумба [115]. Примітно, що шльоцєрова періодизація із незначними варіаціями відтворювалася у практиці викладання загальної історії тривалий час.

І ще одне принципове зауваження. Періодизація історії, окреслення якісно визначних відрізків історичного часу, не були для талановитого геттінгенця об'єктом спекулятивно-метафізичних побудов. За його твердженням, сукупність історичних подій може бути або „союзом речей” або „союзом часу”. Союз речей є природним видимим зв'язком подій, що стосуються одного предмету (галузева, проблемна історіографія – С.Г.). „Союз часу, - писав Шльоцер, - має місце тоді, коли події хоч і одночасні, але відбувалися в різних частинах світу (синхроністична, порівняльна історія – С.Г.). Вимога загальної історії – порівнювати всі одночасні події, уявляти цілісне становище світу в даному періоді синхронно” [116].

Отже, залишаючись на позиціях просвітницької парадигми, Шльоцер суттєво наблизився до розуміння історизму, як принципу, що давало змогу адекватного відтворення подій минулого тоді як „Вольтери роблять їх самі або принаймні забарвлюють” [117]. Середньовіччя органічно вписувалось у шльоцєрову схему всесвітньої історії ще й тому, що об'єктом

визначення можуть бути такі події, „які містять в собі підстави важливих змін людського роду”. Тому, як вважав історик, віднайдення вогню, хліба, горілки для неї події не менш важливі, ніж відомі битви [118]. А між рядками у Шльоцера читається, що і середньовіччя дає чимало цікавого, потрібного для вивчення і корисного для читача матеріалу.

Проте, не дивлячись на помітні успіхи просвітницької історичної думки в Німеччині, теологічна традиція залишилась вельми тривкою. Колега Шльоцера по Геттінгенському університету Й.Х.Гаттерер (1727-1799), автор роботи „Всесвітня історія в її загальному охопленні” продовжував дотримуватись архаїчної біблейської періодизації, котру відкидали, принаймні частково, гуманісти. За справедливим зауваженням М.Петрова, „Всесвітня історія ... Гаттерера – це все ще „просто магазин фактичних відомостей, зібраних з великим працелюбством”, але які „не являють собою ніякої органічної цілісності” [119].

Якщо Шльоцер і Гаттерер писали свої історичні твори для фахово підготовлених читачів, насамперед академічної молоді, то М.І. Шмідт (1736-1794) іменується першим німецьким істориком, котрий звернувся до широкої читаючої громадськості. Шмідт мав ординарну професуру по німецькій імперській історії (як би ми висловились – вітчизняній – С.Г.), а пізніше перебував на посаді директора імператорського фамільного архіву у Відні.

Головна праця Шмідта – „Історія німців”, перша частина якої доведена до початку Шмалькальденської війни в 1544 р. була видана в Ульмі в 1778 р. У наміри вченого входило стати для німців чимось на взірць Дж. Робертсона для шотландців. Тому Шмідт і реалізував свої честолюбиві задуми на терені вітчизняної історії. Популярний характер „Історії німців” поєднувався із спокійним викладом літературно обробленого матеріалу. Лише при зображенні середньовіччя як просвітяннин та як прихильник реформаторської діяльності австрійських монархів Шмідт захоплювався антиклерикальними випадками. Не випадково історіограф Е. Фютер відніс Шмідта до школи Вольтера в Німеччині. Він же назвав історика першим, хто зумів викласти події Реформації безпристрасно, не приймаючи явно бік ні католицької, ні протестантської партій. Звісно, побіжна „безпартійність” була рівно такою, на яку міг спомогтися історик-просвітник [120]. До речі, „Історія німців” була основним джерелом для Ф.Шіллера при написанні ним „Тридцятирічної війни”.

Ще одним з представників геттінгенської школи був Л.Т. Шніттлер (1752-1810), який згодом перейшов на державну службу у князівстві Вюртемберг. Його основні праці – „Історія Вюртемберга за правління

графів – герцогів” (1783), „Історія князівства Ганновер з часів Реформації до кінця XVII ст.” (1786), „Нарис історії європейських держав” (1793), „Основи історії католицької церкви” (1782) [121], написані в дусі прагматичної повчальної історії, не позбавлені тенденційності. Епістемологічні підходи вченого поєднують у своєрідний симбіоз т. зв. „державні науки – статистику, історію, політику – найважливіші суспільні дисципліни, що вивчалися і розроблялися в Німеччині у XVIII ст. „Статистика описує становище суспільства у всіх його зв’язках, – підкреслював Шпітлер, – історія показує, як воно стало таким, як є; політика – яким воно мало би бути згідно правилам і природі” [122].

Історія, за Шпітлером, не має самостійного значення, а її вивчення має виконувати певні практичні функції і не може бути самоціллю. Під впливом революційних подій у Франції і національного руху в Польщі історик перетворюється у філістера, котрий доволі легко брав на озброєння просвітницьку лексику і віщував про свободу, моральність, право тощо. Шпітлер саме в ім’я захисту німецької свободи і культури, в ім’я насолоди щасливим спокоєм в роздробленій Німеччині закликав не забувати про знаходження між Сцільною революційної Франції і Харибдою бунтівної Польщі. І тут ніяк не можна приховувати або пом’якшувати негативні наслідки пропаганди „охлократичних принципів і вчень” та „практики нового народного права” [123]. І що показово, Шпітлер не був консерватором, проте суспільні процеси в Польщі та Франції не відповідали філістерським уявленням про їх „правильність”.

Середньовічний ієрархічний устрій і політична роздробленість згідно Шпітлерові відповідала ідеалові німецької свободи. У середні віки, як гадав вчений, суспільний устрій був природним, невігаданим, бездоганно німецьким. Так, приміром, охарактеризована доба Генріха Лева (XII ст.) [124]. Історіограф Фютер однозначний у своїх висновках: як і інші просвітники Шпітлер буде неісторичну і обмежену в емпіричній доказовості конструкцію. Він проєкціє тогочасне німецьке дрібнодержав’я, відоме йому за прикладом Ганновера і Вюртемберга, у минуле і представляє цю ідеалізовану фантастичну картину під назвою середньовіччя [125].

Ще одним прикладом позитивного сприйняття історичного досвіду середньовіччя, трактованого у просвітницькому дусі є творчість швейцарського історика Й. фон Мюллера (1752-1809), широко відомого у свій час своїми ліберальними поглядами та роботами з історії Швейцарії. За словами Е.Фютера мало хто міг зрівнятися з Мюллером за популярністю серед читачів.

Швейцарський історик був представником школи Руссо в німецькій історіографії. Його роботи були взірцем патетично-сентиментальної історіографії, що зближує Мюллера з Шіллером. У своїй головній роботі „Історія Швейцарської конфедерації” (1780-1808) вчений представляв патріотичну легенду про заснування союзу швейцарських кантонів. Він застосовував просвітницькі принципи історичної рефлексії, а історії Швейцарії надав вигляд боротьби за споконвічні природні права людини проти середньовічних станових привілеїв [126].

В іншій великій праці „24 книги загальної історії” (видання вийшло повністю вже після смерті вченого – в 1811 р. – С.Г.), Мюллер реабілітував середньовіччя в річищі руссоїстської концепції „золотого віку”. Помічало однак, що доба середніх віків стала предметом такої уваги історика лише тому, що виявлення в ній позитивних, повчальних прикладів дало змогу Мюллеру прославити свободи і досконалість своєї батьківщини. Йому до вподоби швейцарські хроніки з їх простою, не штучною архаїзованою мовою. Незадовго до розгортання руху романтиків Мюллер представляв історію у її локальному колориті [127]. Ідеалізація архаїчної середньовічної старовини, природної простоти життя людей в ті часи дає можливість віднести Мюллера до попередників школи Ф.Р.Шатобріана, романтиків, В.Скотта. Твори історика – своєрідний місток між ідеями Руссо і романтичною історіографією.

М.Петров у свій час представив не без гумору і дотепності оцінку німецької історіографії доби Просвітництва. „Що стосується зовнішньої форми, літературної сторони цих систематичних збірників історичного матеріалу..., то навряд чи в наш час знайдеться любитель історії з таким запасом самосвідомості, щоб наважитись на подібне читання, – писав харківський історик. – Геттінгенські підручники служили для них у цьому відношенні взірцем. Написані вони, переважно, педантською варварською мовою. У ретельно розпланованих параграфах, як на полицях архівної шафи, розміщений архівний матеріал в незліченних працелюбних ексцерптах, обладнаних точними цитатами. Сам історик не брав ніякої внутрішньої участі в зібраних з таким працелюбством фактах. Холодним і безпристрасним охоронцем стояв він біля своєї комори, турбуючись лише про те, як би побільше накопичити цих скарбів, зберегти накопичене роботами інших і все розподілити в належному порядку, щоби легко було знайти – кому що знадобиться, богослову чи філологу або юристу” [128].

Нарешті варто згадати визначного німецького консервативного мислителя Ю. Мьозера (1720-1794), який є прикладом ранньої реакції на ідеологію Просвітництва. У російській дореволюційній і радянській

історіографії є лише кілька уривкових оціночних свідчень про цього автора та два невеликих нариси: в монографії Б.Вебера „Историографические проблемы” та курсі лекцій з історіографії середніх віків Є.Космінського. У вітчизняній історичній науці ім'я Ю.Мьозера не згадується навіть в такій добротній роботі як „Методология истории від давнини до сучасності” Л.Зашкільняка. Утім, ідеї Мьозера викликали схвальні відгуки вже у його сучасників Г. Гердера та Й.В.Гете. Останній визначив місце Мьозера серед „кращих людей батьківщини”, а його статті „проникнуті єдиною тенденцією і тому складають справді єдине ціле і відзначаються дивовижно глибоким знанням громадянського життя” [129].

Австрійський медієвіст А.Допш називав Мьозера засновником історії німецького господарства, стверджуючи, що усі подальші дослідники примикають до нього. На думку Допша, в Ю.Мьозера індуктивне спостереження завжди сміливо виступає проти віри в авторитет історичної легенди [130]. Ф.Майнеке відвів цьому історикові цілий розділ у капітальному дослідженні „Виникнення історизму” [131].

Навіть в НДРівській історіографії наукові висновки Ю. Мьозера оцінювались вельми високо. Й.Штрайзанд наголошував, що це був перший історик, котрий вивчав взаємозв'язок між соціальним, військовим та політичним устроєм і критикував дух вірнопідданства як перешкоду справжньому патріотизму [132].

Найважливіші роботи Мьозера – „Історія Оснабрюка” в 3-х тт. та цикл статей, об'єднаних спільною назвою „Патріотичні фантазії”. Історик відкидає поняття людини взагалі, проголошуване просвітниками, непокоячись, що воно заперечує індивідуальність німця, оснабрюкєнца як такого. Різно засуджувалось Мьозером усе, що йшло врозріз із державним суверенітетом Оснабрюка чи інших територіальних князівств, з політичними привілеями областей і міст, станів і корпорацій з партикуляризмом місцевого права. Хоч оснабрюцький вчений наголошував, що він виступає проти деспотизму на захист споконвічної німецької свободи, але слід визнати: фактично мова йшла про апологію феодальних вольностей і станових переваг [133].

Якщо Німецькій імперії записували у негатив роздробленість, анархію, безсилля, то з точки зору Мьозера велике число німецьких держав краще сприяло поширенню і розвитку культури у відповідності з географічним становищем та іншими особливостями окремих земель. Отже, епістемологічний підхід історика полягав у тому, що він зробив „предметом своїх студій малу батьківщину” („der engeren Heimat”, за виразом Г.Белова) – місто і князівство – єпископство Оснабрюк.

Контрапункт просвітницькому космополітизму Мьозер визначив чітко: він переконаний, що напрямок історії Німеччини буде цілком іншим, якщо прослідкувати в усіх змінах становище окремих її земель, як справжніх складових нації. „Тоді ми зможемо надати цій історії не тільки єдності, ходу і сили епопеї ..., але й у далеко більшому порядку і докладніше подати те саме походження, розвиток і різні вияви національного характеру при всіх змінах...” З огляду на те, що в історії Німеччини ясно прослідковуються як централізаторські, так і відцентрові тенденції, то саме вони спонукали Мьозера висвітлити історію своєї провінції в її багатоманітних виявах. Він стоїть на тому, що тільки тоді стане можливою путяща і прагматична історія Німеччини, коли „вдасться піднятися на таку висоту, з якої можна оглянути всі ті зміни, що сталися з історією держави та її добрами, з причинами й наслідками цих змін по окремих частинах німецької держави, з'єднати їх в єдиний головний твір...” [134].

При усьому позитивному в цілому відношенні до соціальних основ сучасного йому німецького дрібнодержавця Мьозер бачив найбільш повне втілення „свого соціально-політичного ідеалу в золотій, в його зображенні, добі німецької свободи” – ранньому середньовіччі. Перебування в Англії протягом восьми місяців справило глибоке враження на вченого, укріпило консервативні основи його поглядів. Бурхливий розвиток капіталізму, наслідки промислового перевороту, котрий почався у Британії, обезземелення селянства, розорення ремісників, різке загострення соціальних контрастів – все це являло занадто безрадісну картину. Аналогічні настрої були притаманні й англійському консервативному історикові XIX ст. Т.Карлейлю.

Держава, згідно Мьозеру – це союз вільних власників землі – „gemeine Landeigentümern” – цієї кращої частини нації [135]. До їх числа відносяться і юнкери, і вільне заможне селянство. Хоч історик і виявляє історичні підстави закріпачення селян, проте вважає за необхідне скасувати кріпацтво, хоча й шляхом поступовості. Лише землевласникам і бюргерам, які володіли рухомим майном належать політичні і громадянські права, адже лише спадкова власність визначає статус людини в державі [136].

Користуючись ретроспективним методом історик пов'язує минуле із сучасністю, але не в тому розумінні, щоб шукати в минулому виправдання сьогодення, як це робили вчені з “історичної школи права”. Він вказував, що ті аграрні порядки, котрі існували у Вестфалії у XVIII ст. без особливо значних змін збереглися з найдавніших часів. А це дає змогу, використавши ретроспективний метод, відтворити систему землекористування, якою вона

була у германців доби Цезаря і Тацита і в ранне середньовіччя. Навіть Є.Космінський, котрий критично висвітлює наукову творчість Ю.Мьозера прямо визнає: він вперше в німецькій історіографії поставив проблему первинних форм поселення стародавніх германців [137].

Першоосновою їх суспільного ладу з початком розселення на теренах Римської імперії, згідно Мьозера, була обмежена сімейним колективом приватна земельна власність. Саме вона забезпечувала німецьку свободу її носіям – головам моногамних сімей, які виглядають скоріше не селянами, а власниками вотчин. Вотчина – явище, котре споконвічно притаманно германцям, а община-марка, за Мьозером, складалась із самостійних землевласників. Давньогерманська марка, в зображенні історика, нічим по суті не відрізняється від марки більш пізнього періоду [138]. Слід визнати, що намагаючись виявити історичні корені сучасних йому соціальних явищ Юстус Мьозер впадає в презентизм, занадто буквально сприймаючи релікти минулого, що проіснували до його часів. За словами Т.Грановського, вчений не бажає визнати змін, які відбулися у внутрішньому устрої марки з часів Цезаря до того часу, “коли вона виявляється перед нами у повному історичному світлі” [139].

Наявність громадських земель спільного користування, на думку Мьозера, спонукало встановлювати і спільні для всіх членів марки закони. Сама марка - Markengenossenschaft – це об’єднання індивідуальних власників землі і окремих дворів. За взірцем марки виникають політичні об’єднання з військовими цілями – Heerbanis або ж Heermannia. Лише з часом ця система витіснила об’єднання вільних землевласників, а знать стала зосереджувати в своїх руках землю і владу над підлеглими селянами [140].

Ідеальний стан німецької свободи проіснував майже без змін до часів Карла Великого, після чого, не без впливу регресистських поглядів Руссо, Мьозер констатує поступовий занепад. Людовік Благочестивий „з-за глупоти, злиденності, благочестя і на завгоду хибній політиці ... пожертвував простим народом на угоду духовенству, чиновникам та імперським намісникам” [141]. В результаті „спільна честь” – „gemeine Ehre” – зникла, свобода була поглинута залежністю, земля, як об’єкт власності, перетворилася в лен.

Попри недоліки, властиві науковим студіям Мьозера, зокрема відсутності уявлень про родовий лад, його соціально-економічні складові, очевидним є те, що цей вчений розробив цілісну наукову концепцію історії раннього середньовіччя. Натхнення, з котрим Мьозер висвітлює цю епоху, дало підстави Ф.Майнеке висловитись: „Він любив старовину, як

людина любить садок батьків, у котрому вона гралась дитиною” [142]. Але емоційне піднесення поєднувалось у оснабрюкенця з тверезим раціоналістичним підходом, ґрунтуванням суджень на широкій джерельній базі, адже, за словами самого Мьозера, у нього було занадто мало часу, і тому він змушений був звернутися до першоджерел.

Ідеї Мьозера про глибинні основи існуючого соціального ладу, його історико-юридичний підхід до розгляду аграрних відносин підхоплюються представниками “історичної школи права”, а Ф.К.Савіньї вважає за необхідне наголосити на цьому [143]. Від „Оснабрюцької історії” відштовхуються у 2-ій половині XIX ст. представники вотчинної теорії походження феодального землеволодіння. Мьозер, за нашим переконанням, стоїть у числі фундаторів історичного краєзнавства і медієвістики.

Німецьке Просвітництво завершується грандіозною філософською системою І.Канта (1724-1804). Саме німецькій класичній думці випала місія надати філософії вигляду широко розробленої і значно більш диференційованої, ніж раніше, спеціальної системи дисциплін, ідей і понять, системи складної і багатопланової, окремі ланки якої взаємопов’язані у єдиний інтелектуальний ланцюг філософських абстракцій. Не випадково німецька філософська класика надзвичайно важка для засвоєння. Але саме ця високо професійна, вкрай абстрактна, важка для розуміння філософія зможе здійснити величезний вплив як на культуру, так і на соціальну дію. Окрім проблеми буття і мислення, класики німецької філософської думки розробляють вчення про людину, роздумовують про індивіда і суспільство в рамках філософії, права, моралі, мистецтва, релігії, всесвітньої історії [144].

Одна з поширених помилок стосовно кантівської філософії полягає в тому, що в ній не бачать історичного пафосу. Між тим, не дивлячись на ідеалістичний характер основних форм буття, як їх представляє Кант, у нього знайшло свій вияв поняття соціального часу - найбільш складного і розвиненого його різновиду. З проблемою соціального часу, який за своїми властивостями є історичним, зустрічаємось вже у двох його „Критиках”: „Критиці чистого розуму” і „Критиці практичного розуму”, в яких він досліджував антинорму світу часу (тобто реального світу – С.Г.) і світу свободи (ідеального, трансцендентального світу – С.Г.) [145]

Як і просвітники Кант теж вважає, що вияви волі, людські вчинки, що становлять у своїй сукупності людську історію, подібно до будь-якого іншого явища природи визначаються загальними законами природи [146]. Але, на відміну від просвітників Кант, котрий хоч так само виходить з визначальної ролі людського розуму в історії, проте пов’язує розвиток і застосування розуму не з індивідом, а з людським родом загалом [147].

Мислитель не вважав історію процесом відхилення від первісного щасливого стану людства, що проглядає навіть у Мьозера. Водночас Кант далекий від уявлення про само собою зрозумілий розвиток природних задатків людини, насамперед її розуму. Початок культурної праці внаслідок розриву з природним станом є для нього початком історії [148]. „Засіб, яким природа користується для того, щоб здійснити розвиток усіх задатків людей, - доводив Кант, - це антагонізм їх в суспільстві, оскільки він врешті-решт, стає причиною закономірного порядку” [149]. Найбільше, чого може досягнути людство у своєму розвитку, вважав філософ, це побудова всезагального правового громадянського суспільства.

Всесвітня історія, таким чином, є безперервним процесом. У праці „Релігія в межах лише розуму” (1793-1794) Кант наголошував, що сутність цього процесу полягає у моральному вдосконаленні людства, розвитку в людині прагнення до добра [150]. Мислитель вважав за можливе представити всесвітню історію як систему. Він називав складові цієї системи – Давня Греція, Рим, германські народи – і визначив „дороговказ”, критерій прогресу – „закономірний хід покращення державного устрою”. Рушійні сили історії – антагонізм, так зване нетовариське спілкування і праця [151].

Періодизація всесвітньої історії, згідно Кантові, є такою:

1. Природний стан.
2. Стан гострого протиріччя між природою і культурними складовими історії.
3. Стан гармонії природи і культури, в якій все підпорядковано культурі моральній.

Вказана схема реалізується, на думку філософа, на основі трьох закономірностей. Це, по-перше, наростання ступеню гуманізації історичного процесу, по-друге, послідовні зміни типів суспільних станів, і, по-третє, зміна ролі і форми держави [152].

Виділений Кантом другий період всесвітньої історії включає в себе всі події суспільно-історичного розвитку людства, починаючи з виходу з природного стану, оформлення суспільного договору і появи початків державності. У цей період відбувається боротьба між природними і культурними засадами в людині і суспільстві при посиленні панування останніх. Саме в цьому стані знаходиться сучасне людство, стверджував Кант і він ще довго збережеться. Домінування соціальних чинників над природничими у процесі суспільно-історичного розвитку виражається, з точки зору практичного розуму, у переважанні норм права у відносинах між людьми [153].

Принципово важливим є розуміння Кантом історичного процесу як закономірного. Є підстави зробити висновок, що його уявлення про закономірність суспільного прогресу, про його рушійні сили носять реалістичний і, по суті, діалектичний характер. Не дивлячись на постійні згадки про цілі природи, божественний промисел, Кант переконаний в тому, що люди самі творять історію, самі є авторами своєї історичної драми. Але мислитель йде далі цієї загальної для усіх просвітників тези. Він намагається показати, що люди творять історію зовсім не так, як їм забажається, оскільки незалежні від людської волі протиріччя породжують результати, які суттєво відрізняються від суб'єктивних намірів індивідів. Це означає, що суб'єктивна діяльність породжує об'єктивні, незалежні від цієї діяльності результати. Таким чином, Кант наближається до розуміння специфічної соціально-історичної закономірності [154].

Не дивлячись на те, що кантівська історіософія виходить на максимальний рівень теоретичної абстракції, його ідеї лягли в основу конкретно-історичних праць в подальшому і стали невичерпним джерелом натхнення для істориків-теоретиків. Кантова концепція соціально-історичної закономірності дій і подій у рамках усього людського роду охоплює поглядом минуле, як нерозривний процес, причому поступу людства надає прогресивного характеру. З історії не випадають окремі відрізки часу, припустимо середньовіччя. Воно закономірно пов'язується з попереднім і наступним етапами.

Якщо Лессінг, Гердер, як і французькі чи англійські просвітники бачили в державі механізм, машину, ворожу людині і приречену на злам, то Кант, стоячи на позиціях історизму, уявляв собі державу як органічне ціле. Класик філософії розглядає зміну форм державності як природний процес їх вдосконалення і наближення до ідеальних форм. „Кожна ланка в такому цілому повинна, безперечно, бути не лише засобом, але і метою і, сприяючи можливостям цілого, в свою чергу, повинна бути визначена ідеєю цілого у відповідності із своїм місцем і своєю функцією” [155].

У Канта, відтак, немає і натяку на неісторичне нехтування формами феодальної державності. Вони займають своє місце на шляхах історії.

Ми далекі, безперечно, від ідеалізації поглядів Канта. В дусі часу він „пройшовся по культурній спадщині середньовіччя, протиставивши її надбанням стародавніх греків і римлян, які безсумнівно, володіли справжнім відчуттям прекрасного і піднесеного... Варвари ж, укріпивши свою владу, впровадили власний перекручений смак, що іменувався готичним” [156]. Що ж, естетичні уявлення Канта, на відміну від його історіософії, не можуть розглядатися як фактор генези романтичного світобачення.

Мислитель не вважав історію процесом відхилення від первісного щасливого стану людства, що проглядає навіть у Мьозера. Водночас Кант далекий від уявлення про само собою зрозумілий розвиток природних задатків людини, насамперед її розуму. Початок культурної праці внаслідок розриву з природним станом є для нього початком історії [148]. „Засіб, яким природа користується для того, щоб здійснити розвиток усіх задатків людей, - доводив Кант, - це антагонізм їх в суспільстві, оскільки він врешті-решт, стає причиною закономірного порядку” [149]. Найбільше, чого може досягнути людство у своєму розвитку, вважав філософ, це побудова всезагального правового громадянського суспільства.

Всесвітня історія, таким чином, є безперервним процесом. У праці „Релігія в межах лише розуму” (1793-1794) Кант наголошував, що сутність цього процесу полягає у моральному вдосконаленні людства, розвитку в людині прагнення до добра [150]. Мислитель вважав за можливе представити всесвітню історію як систему. Він називав складові цієї системи – Давня Греція, Рим, германські народи – і визначив „дороговказ”, критерій прогресу – „закономірний хід покращення державного устрою”. Рушійні сили історії – антагонізм, так зване нетовариське спілкування і праця [151].

Періодизація всесвітньої історії, згідно Кантові, є такою:

1. Природний стан.
2. Стан гострого протиріччя між природою і культурними складовими історії.
3. Стан гармонії природи і культури, в якій все підпорядковано культурі моральній.

Вказана схема реалізується, на думку філософа, на основі трьох закономірностей. Це, по-перше, наростання ступеню гуманізації історичного процесу, по-друге, послідовні зміни типів суспільних станів, і, по-третє, зміна ролі і форми держави [152].

Виділений Кантом другий період всесвітньої історії включає в себе всі події суспільно-історичного розвитку людства, починаючи з виходу з природного стану, оформлення суспільного договору і появи початків державності. У цей період відбувається боротьба між природними і культурними засадами в людині і суспільстві при посиленні панування останніх. Саме в цьому стані знаходиться сучасне людство, стверджував Кант і він ще довго збережеться. Домінування соціальних чинників над природничими у процесі суспільно-історичного розвитку виражається, з точки зору практичного розуму, у переважанні норм права у відносинах між людьми [153].

Принципово важливим є розуміння Кантом історичного процесу як закономірного. Є підстави зробити висновок, що його уявлення про закономірність суспільного прогресу, про його рушійні сили носять реалістичний і, по суті, діалектичний характер. Не дивлячись на постійні згадки про цілі природи, божественний промисел, Кант переконаний в тому, що люди самі творять історію, самі є авторами своєї історичної драми. Але мислитель йде далі цієї загальної для усіх просвітників тези. Він намагається показати, що люди творять історію зовсім не так, як їм забажається, оскільки незалежні від людської волі протиріччя породжують результати, які суттєво відрізняються від суб'єктивних намірів індивідів. Це означає, що суб'єктивна діяльність породжує об'єктивні, незалежні від цієї діяльності результати. Таким чином, Кант наближається до розуміння специфічної соціально-історичної закономірності [154].

Не дивлячись на те, що кантівська історіософія виходить на максимальний рівень теоретичної абстракції, його ідеї лягли в основу конкретно-історичних праць в подальшому і стали невичерпним джерелом натхнення для істориків-теоретиків. Кантова концепція соціально-історичної закономірності дій і подій у рамках усього людського роду охоплює поглядом минуле, як нерозривний процес, причому поступу людства надає прогресивного характеру. З історії не випадають окремі відрізки часу, припустимо середньовіччя. Воно закономірно пов'язується з попереднім і наступним етапами.

Якщо Лессінг, Гердер, як і французькі чи англійські просвітники бачили в державі механізм, машину, ворожу людині і приречену на злам, то Кант, стоячи на позиціях історизму, уявляв собі державу як органічне ціле. Класик філософії розглядає зміну форм державності як природний процес їх вдосконалення і наближення до ідеальних форм. „Кожна ланка в такому цілому повинна, безперечно, бути не лише засобом, але і метою і, сприяючи можливостям цілого, в свою чергу, повинна бути визначена ідеєю цілого у відповідності із своїм місцем і своєю функцією” [155].

У Канта, відтак, немає і натяку на неісторичне нехтування формами феодальної державності. Вони займають своє місце на шляхах історії.

Ми далекі, безперечно, від ідеалізації поглядів Канта. В душі часу він „пройшовся по культурній спадщині середньовіччя, протиставивши її надбанням стародавніх греків і римлян, які безсумнівно, володіли справжнім відчуттям прекрасного і піднесеного... Варвари ж, укріпивши свою владу, впровадили власний перевернутий смак, що іменувався готичним” [156]. Що ж, естетичні уявлення Канта, на відміну від його історіософії, не можуть розглядатися як фактор генези романтичного світобачення.

Таким чином, XVIII ст. одержує право іменуватись особливим періодом історіографії. Авторитету античності, котра уявлялася епохою розуму порівняно з культурою і звичаями середньовічної варварської епохи, йде на зміну авторитет Розуму як такого, названого його власним іменем. А на зміну гуманізму з його схилянням перед греками і римлянами йде культ людства, яке обожнюється також і під іменем „природи”. Об'єктом критики стають не тільки середньовічні фальсифікації і небувальщина, не тільки літописи невігласних ченців, але і томи античних істориків [157]. Невпинний прогрес визнається законом історії.

Суспільна емансипація і піднесення бюргерського стану, зародження його політичного мислення супроводжувалося інтенсивним інтересом до минулого, до історичної інтерпретації практичних питань буття. Звідси й впливає прагматизм німецької просвітницької історіографії, її тісний зв'язок з проблемами вивчення моралі, політики, державного права. Але історичне знання при цьому є не лише продуктом інтелектуальної діяльності кабінетних вчених-істориків, професорів численних німецьких університетів. Історичний контекст притаманний літературній творчості володарів думок освіченої громадськості Німеччини – Лессінгу, Гете, Шіллера, мислителів, котрі не були представниками університетської інтелігенції. Інтелектуальна художність складає методологічну характеристику національної німецької літератури. „Німецька класика – це теоретична думка і художнє слово злиті воедино”, – за переконанням А.Гулиги [158].

Історичне світорозуміння є властивістю індивідуальної, особливої німецької культури, яка прагне до повноти буття у формі національної самосвідомості і національного існування. Історизм є її смислообразом, або по-німецьки – *das Sinnbild*. Цей особливий світогляд був обумовлений історичним досвідом Німеччини. Його можливо зрозуміти лише як духовний продукт глибокого співпереживання німецькими мислителями найбільш драматичних моментів європейської і власне національної історії, в особливості її гострого зламу в XVI-XVIII ст. [159]. Історизм так само характеризує самоутвердження і самоідентифікацію німецької культурної індивідуальності, як емпіризм – англійську культурну ідентичність, чи раціоналізм – французьку. Таке розуміння історизму дає змогу співвіднести його генезу не лише з реакцією на Просвітництво та політичну практику французької буржуазної революції. Тим більше, що вже на початку XIX ст. історизм представлений в більш-менш зрілих формах. Та й у істориків, котрі дотримувались просвітницького розуміння минулого й універсально енциклопедичного підходу до його вивчення елементи історизму більш-менш яскраво виражені.

Саме в таких умовах в другій половині XVIII ст. при загальному пануванні просвітницької парадигми історії відбувається генеза романтизму. А ставлення вчених-істориків, філософів і літераторів до історико-культурного надбання середньовіччя є своєрідним лакмусовим папірцем, котрий виявляє причетність до цього процесу.

В ряді прогресистських всесвітньо-історичних схем, як, приміром у Гердера, Шльоцера, Канта середньовіччя не випадає з генеральної лінії соціально-культурного поступу людства, займаючи своє місце в цьому процесі. Причому, просвітницький раціоналізм спонукає замислюватись над рушіями цього процесу, котрі, щоправда, виводяться поки апіорно, умоглядним шляхом.

Середньовічна доба так само, як і епоха класичної давнини могла стати часом, в котрому можна було почерпнути приклади людських діянь, достойних уваги і наслідування, як, скажімо, у драмах та історичних творах Ф.Шіллера, Й. фон Мюллера.

І, нарешті, історія і культура середньовіччя могли розглядатись як самоцінний предмет вивчення, безвідносно до будь-яких взірців, що могли вважатись класичними. Це імперська чи церковна історія, що розроблялась університетською професурою, історія державно-правових інституцій. Ще недостатньо оцінена науково-публіцистична творчість Ю.Мьозера, в центрі уваги котрої – предмет, чітко визначений у просторі і часі – історія своєї малої батьківщини – князівства-єпископства Оснабрюк, висвітлена через призму соціально-економічних відносин. Як вияв ранньої консервативної реакції на Просвітництво є помітною ідеалізація середньовічних порядків у річищі концепції Ж.Ж.Руссо про „золотий вік” людство і суспільний договір.

З цього робимо висновок, що романтизм, як художній напрям і період у розвитку історичної науки, як ціла епоха інтелектуальної історії був підготовлений пізнім Просвітництвом Німеччини, де відбувалась його генеза. Відтак, в другій половині XVIII ст. в Німеччині і в значно меншій мірі в інших країнах Європи передромантизм (поки лише у вигляді окремих елементів майбутньої романтичної художньої та наукової парадигми) має враховуватись при характеристиці духовного клімату епохи.

Л і т е р а т у р а:

1. Dilthey W. Das 18. Jahrhundert und die geschichtliche Welt // Dilthey W. Gesamelte Schriften in XVIII Bd-e. - Bd. III. - S.131.
2. Момджян Х.Н. Французское Просвещение XVIII века. – М., 1983. – С.4.

3. Dilthey W. Op. cit. - S.99.
4. Фюре Ф. Прошлое одной иллюзии. - М., 1998. - С. 19.
5. Dann O. Das historische Interesse in der deutschen Gesellschaft des 18. Jahrhunderts. Geschichte und historische Forschung in den zeitgenössischen Zeitschriften // Historische Forschung im 18. Jahrhundert. Organisation. Zielsetzung. Ergebnisse. (12 Deutsch-Französisches Historikerkolloquium des Deutschen Historischen Instituts Paris). - Bonn, 1976. - S.414.
6. Schilfert G. Deutschland von 1648 bis 1789 (Vom Westfälischen Frieden bis zum Ausbruch der Französischen Revolution). - Berlin, 1980. - S. 152.
7. Цит. за: Гурьева И.Ю. Некоторые аспекты дильтеевской концепции немецкого Просвещения // Вопросы историографии всеобщей истории. - Томск, 1986. - С. 105.
8. Эпштейн А.Д. История Германии от позднего средневековья до революции 1848 года. - М., 1961. - С. 339.
9. Гурьева И.Ю. Указ. соч. - С. 106.
10. Kuhn T. S. Notes on Lakatos // Boston studies in the philosophy of science. - Vol. 8. - Dordrecht, 1971. - P.143-144.
11. Кун Т. Структура научных революций. - М., 1975. - С.215.
12. Шлоссер Ф. История восемнадцатого столетия и девятнадцатого до падения Французской империи. - Т. IV. - СПб., 1859. - С.1.
13. Popper K. Conjectures and refutations. - L., 1963. - P. 229.
14. Kuhn T.S. Reflections on my critics // Criticism and growth of knowledge.- Cambridge, 1970. - P. 235.
15. Грязнов Б.С. Логика и рациональность// Методологические проблемы историко-научных исследований. - М., 1982. - С. 94.
16. Кун Т. Указ. Соч. - С. 116.
17. Гулыга А.В. Из истории немецкого материализма. - М., 1962. - С. 12.
18. Кун Т. Указ. Соч. - С.72.
19. Наливайко Д.С., Шахова К.О. Зарубіжна література ХІХ сторіччя. Доба романтизму. - К., 1997. - С.13.
20. Там само. - С.14.
21. Соколянский М.Г. Западновропейский роман эпохи Просвещения. Проблемы типологии. - Киев-Одесса, 1983. - С. 100.
22. Монтескье Ш.-Л. О духе законов // Монтескье Ш. Л. Избранные произведения. - М., 1955. - С.159.
23. Тюрго А.Р.Ж. Последовательные успехи человеческого разума // Тюрго А.Р.Ж. Избранные философские произведения. - М., 1937. - С. 52.
24. Коллингвуд Р. Дж. Идея истории // Коллингвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография. - М., 1980. - С. 100.
25. Сахаров А.М. О «смысле истории» //Сахаров А.М. Методология истории и историография. (Статьи и выступления). - М., 1981. - С. 65.
26. Кондорсе Ж.А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. - М., 1936. - С. 4-5.

27. Болингброк. Письма об изучении и пользе истории. - М., 1978. - С.13.
28. Историография истории нового времени стран Европы и Америки /Под ред. проф. И.П.Дементьева. - М., 1990. - С. 61.
29. Цит. за: Кроче Б. Теория и история историографии. - М., 1998. - С. 151.
30. История немецкой литературы. В V тт. - Т.П. XVIII век. - М., 1963. - С.173.
31. Философия истории /Под ред. проф. А. С. Панарина. - М., 1999. - С. 204.
32. Dann O. Op.cit. - S.415.
33. Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2 изд. - Т. 21. - С.287-288.
34. Петряев К.Д. Вопросы методологии исторической науки. - К., 1976. - С. 94
35. Schlözer A. L. Theorie der Statistik. - Göttingen, 1804. - S. 93.
36. Энгельс Ф. Указ. Соч. - С.307.
37. Карлейль Т. Французская революция. История. - М., 1991. - С. 44.
38. Визгин В.П. Герменевтический импульс формирования новоевропейской науки: историографический контекст // Одиссей. 1998. - М., 1999. - С. 175.
39. Могильницкий Б.Г. Об исторической закономерности как предмете исторической науки // Новая и новейшая история. - 1997. - № 2. - С. 5.
40. Виндельбанд В. История философии. - К., 1997. - С.370.
41. Старостин Б.А. Кант // Исторический лексикон. XVIII век. - М., 1997. - С. 333-334.
42. Виндельбанд В. Указ. Соч. - С. 439.
43. Гуревич А.Я. Вступительное слово. / Из материалов „круглого стола”, проведенного в Институте всеобщей истории РАН // Одиссей.1998. - М., 1999. - С. 254.
44. Цит. за: Косминский Е.А. Историография средних веков. - М., 1963. - С. 201.
45. Див. докладніше: Iselin J. Über die Geschichte der Menschheit. - Basel, 1768.
46. Гулыга А. Готхольд Эфраим Лессинг // Лессинг Г.Э. Избранное. - М., 1990. - С. 19.
47. Гердер И.Г. Еще один опыт философии истории для воспитания человечества // Гердер И.Г. Избранные сочинения. - М.-Л., 1959. - С.274-284.
48. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. - М., 1977. - С. 600, 606.
49. Стасюлевич М. Опыт исторического обзора главных систем философии истории. - СПб., 1866. - С.208.
50. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. - С.604.
51. Там же. - С.501.
52. Там же. - С.502.
53. Там же. - С.590-595.
54. Примечания // Неустров В.П. Немецкая литература эпохи Просвещения. - М., 1959. - С.411.
55. Adelung J.Ch. Versuch einer Geschichte der Cultur des menschlichen Geschlechtes. - Leipzig, 1800. - S. 4.
56. Шпет Г. История как проблема логики. - М., 1916. - С. 345.
57. Adelung J.Ch. Op. cit. - S. 36.

58. Косминский Е.А. Указ. соч. – С. 209-210.
59. Vierhaus R. Geschichtschreibung als Literatur im 18. Jahrhundert // Historische Forschung im 18. Jahrhundert. Organisation. Zielsetzung. Ergebnisse. – Bonn, 1976. – S. 428.
60. Тарнас Р. История западного мышления. – М., 1995. – С. 316.
61. История немецкой литературы. В V тт. – Т.П. – С.72.
62. Там же. – С.72-73.
63. Фридрих II. Слово похвальное г.Вольтеру, сочиненное его величеством королем прусским. – Спб., 1783. – С.48.
64. История немецкой литературы. В V тт. – Т.П. – С.72-73.
65. Шлоссер Ф.К. Указ соч. – С.47.
66. Кареев Н. Литературная эволюция на Западе. – Воронеж, 1886. – С. 247.
67. Гёте И.В. Из моей жизни. Поэзия и правда // Гёте И.В. Собрание сочинений в десяти томах. – Т.3. – М., 1976. – С. 230.
68. История немецкой литературы. В V тт. – Т.П. – С.86-88.
69. Колесник И.И. Историческая наука и историческое искусствоведение в конце XX в.: методологический аспект // Категориальный аппарат исторической науки / Харківський історіографічний збірник. - Вип.4. - Харків, 2000. - С.16-17.
70. История немецкой литературы. В V тт. – Т.П. – С. 174-177.
71. Stolpe H. Die Auffassung des jungen Herder vom Mittelalter. – Weimar, 1955. – S. 376.
72. История западноевропейской литературы нового времени. – Т.П – М., 1935. – С. 161.
73. Карамзин Н.М. Письма русского путешественника // Карамзин Н.М. Сочинения в двух томах. – Т. 1. – М., 1984. – С. 136-137.
74. История немецкой литературы. В V тт. – Т.П. – С.187.
75. Эксерман И.П. Разговоры с Гете. – М., 1981. – С.602.
76. Gooch G. Der aufgeklärte Absolutismus // Aufklärung und Revolution. – Bern-München, 1960. – S. 71.
77. Асмус В.В. Философия Иммануила Канта. – М., 1957. – С. 7.
78. Исторический лексикон. XVIII век. – С.198.
79. Гегель Ф. Романтическая форма искусства // Гегель Ф. Сочинения. – Т. XIII. – М., 1940. – С. 158.
80. Неустроев В.П. Указ. соч. – С. 182-184.
81. Гёте И.В. Из моей жизни. Поэзия и правда. – С. 32.
82. Гёте И.В. О немецком зодчестве // Гёте И.В. Собрание сочинений в десяти томах. – Т. 10. – М., 1980. – С. 10, 11, 13.
83. Гёте И.В. О немецком зодчестве. 1823 // Там же. – С. 252, 254.
84. Исторический лексикон. XVIII век. – С. 194.
85. Бицилли П.М. Очерки теории исторической науки. – Прага, 1925. – С. 115, 117.
86. Шлоссер Ф.К. Указ. соч. – С. 111.
87. Там же. – Т.VII. – Спб., 1860. – С. 17.
88. Запкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів, 1999. – С. 108.

89. Bauch B. Schiller und die Idee der Freiheit // Schiller als Philosoph und seine Beziehungen zu Kant. – Berlin, 1905. – S.101-102.
90. Schmid F.A. Schiller als theoretischer Philosoph // Ebenda. – S.15.
91. Шиллер Ф. Обзор важнейших событий всемирной истории во времена императора Фридриха I // Шиллер Ф. Собрание сочинений в семи томах. – Т. 5. – С. 451-476.
92. Шиллер Ф. О великом переселении народов, о крестовых походах и о «средних веках» // Там же. – С. 481.
93. Там же. – С. 484.
94. Тер-Акопян Н. Шиллер как историк // Шиллер Ф. Собрание сочинений. В 7 тт. – Т.5. – М., 1957. – С. 547-548.
95. Engelberg E. Friedrich Schiller als Historiker // Die deutsche Geschichtswissenschaft vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zur Reichseinigung von oben. – Berlin, 1963. – S. 11.
96. Тер-Акопян Н. Указ. соч. – С. 544.
97. Holborn H. Deutsche Geschichte in der Neuzeit. II Bd-e. – Bd.II. – München – Wien, 1970. – S. 30.
98. Шиллер Ф. О наивной и сентиментальной поэзии // Шиллер Ф. Собрание сочинений в 7 тт. – Т. 6. – М., 1957. – С. 387.
99. Гилберт К., Кун Г. История эстетики. Пер с англ. – М., 1960. – С. 382.
100. Петров М.Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. Сравнительный историко-библиографический обзор. – Харьков, 1861. – С.8.
101. Фридрих II, король прусский. Оставшиеся творения Фридриха Второго, короля прусского / История моего времени. – Ч.1. – Спб., 1793. – С.3.
102. Историография истории нового времени стран Европы и Америки. – С.80.
103. Трелья Э. Историзм и его проблемы. – М., 1994. – С. 23.
104. Вебер Б.Г. Историографические проблемы. – М., 1974. – С.7.
105. Новгородцев П.И. Историческая школа юристов. – Спб., 1999. – С.32-34.
106. Там же. – С. 35-37.
107. Вейль Г. Математическое мышление. – М., 1989. – С. 310.
108. Vierhaus R. Göttingen und die Anfänge der modernen Geschichtswissenschaft // Geschichtswissenschaft in Göttingen. – Göttingen, 1987. – S. 23.
109. Шлецер А.Л. Нестор. Русские летописи на древнеславянском языке. В 3 тт. – Т.1. – Спб., 1809. – С. 6.
110. Шлецер А.Л. Представление всеобщей истории. – Спб., 1809. – С.3-4.
111. Цит. за: Коялович М.О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. – Минск, 1997. – С. 160.
112. Schlözer A.L. Abhandlung über die Aufgabe: Konnte nicht Ankunft des Lech in Polen zwischen den Jahren 500 und 560 gesetzt werden. – Danzig, 1767.
113. Шлецер А.Л. Представление всеобщей истории. – С. 27.
114. Schilfert G. August Ludwig von Schlözer // Die deutsche Geschichtswissenschaft vom Beginn des Jahrhunderts bis zur Reichseinigung von oben. – Berlin, 1963. – S. 84.

115. Шлецер А.Л. Введение во всеобщую историю для детей. – М., 1829. – С. 90-91.
 116. Шлецер А.Л. Представление всеобщей истории. – С. 44-48.
 117. Там же. – С. 43.
 118. Там же. – С. 28.
 119. Петров М.Н. Указ. соч. – С. 12.
 120. Fueter E. Geschichte der neueren Historiographie. – München-Berlin, 1911. – S. 376.
 121. Ebenda. – S. 377.
 122. Цит.за: Behnen M. Statistik, Politik und Staatengeschichte von Spittler bis Heeren // Geschichtswissenschaft in Göttingen. – Göttingen, 1987. – S. 88.
 123. Ebenda. – S. 95.
 124. Spittler L.T. Geschichte des Fürstentums Hannover seit den Zeiten der Reformation bis zu Ende 17. Jahrhunderts. – Th. I. – Göttingen, 1786. – S. 123.
 125. Fueter E. Op. cit. – S. 378.
 126. Ebenda. – S. 405.
 127. Ebenda. – S. 406.
 128. Петров М.Н. Указ. соч. – С. 9-10.
 129. Геге И.В. Из моей жизни. Поэзия и правда. – С. 503.
 130. Dopsch A. Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung. – Wien, 1923. – S. 8-14.
 131. Meinecke F. Die Entstehung des Historismus. – München, 1959. – S. 303-354.
 132. Streisand J. Deutsche Geschichte und Deutsches Geschichtsdnken zwischen dem Siebenjährigen Krieg und dem Zusammenbruch des Reiches // Das Jahrhundert Goethes. Kunst, Wissenschaft, Technik und Geschichte zwischen 1750 und 1850. – Berlin - Weimar, 1967. – S. 42.
 133. Вебер Б.Г. Указ. соч. – С. 38.
 134. Мьозер Ю. Оснабрюцька історія // Рохкин Г. Класики історичної науки. – Харків, 1929. – С. 19-20.
 135. Die Rezension an F.K. Mosers „Von dem deutschen Nationalgeiste“ // Möser J. Sämtliche Werke. – Bd. 9. – Berlin, 1858. – S. 241.
 136. Streisand J. Geschichtliches Denken von der deutschen Frühaufklärung bis zur Klassik. – Berlin, 1967. – S. 69.
 137. Косминский Е.А. Указ соч. – С. 267.
 138. Данилов А.И. Проблемы аграрной истории раннего средневековья в немецкой историографии конца XIX- начала XX в. – М., 1958. – С. 142
 139. Грановский Т.Н. Сочинения. Изд. 3. – М., 1899. – С. 127.
 140. Косминский Е.А. Указ. соч. – С. 269-270.
 141. Möser J. Osnabrückische Geschichte // Möser J. Sämtliche Werke. – Th. 6. – Berlin, 1843. – S. XI.
 142. Meinecke F. Op.cit. – S. 307.
 143. Abeken B. R. Eineitung / Möser J. Patriotische Phantasien // Möser J. Sämtliche Werke. – Th. 1. – Berlin, 1842. – S. 12.
 144. Мотрошилова Н.В. Рождение и развитие философских идей. – М., 1991. – С. 305-306.

145. Ватин И.В., Яковлев В.П. Проблема социального времени в философии Иммануила Канта // Науковедение и история культуры. – Ростов-на-Дону, 1973. – С. 111.
 146. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане // Кант И. Сочинения в 6 тт. – Т. 6. – М., 1966. – С. 7.
 147. Бойченко І.В. Філософія історії. Підручник. – К., 2000. – С. 185.
 148. Виндельбанд В. Указ соч. – С. 470-471.
 149. Кант И. Указ соч. – С. 11.
 150. Кант И. Религия в пределах только разума // Кант И. Трактаты и письма. – М., 1980. – С. 96.
 151. Гулыга А.В. Кант сегодня // Кант И. Трактаты и письма. – М., 1980. – С. 19.
 152. Калинин Л.А. Проблемы философии истории в системе Канта. Автореферат дис. доктора философских наук. – Л., 1981. – С. 11-12.
 153. Бурханов Р.А. Иммануил Кант об общественно-историческом развитии // Литературно-философские проблемы в контексте современных духовных исканий: Сборник научн. тр. / Отв. ред. Р.А. Бурханов, В.Л. Рассадин. – Екатеринбург-Нижевартовск, 1996, – С. 17-18..
 154. Ойзерман Т.И. И. Кант и проблема объективной социально-исторической закономерности // Кантовский сборник: межвуз. темат. сб. науч. трудов. – Вып. 19. – Калининград, 1995. – С. 5-6.
 155. Кант И. Критика способности суждения // Кант И. Сочинения. В 6 тт. – Т. 5. – М., 1966. – С. 321.
 156. Кант И. Наблюдения над чувством прекрасного и возвышенного // Кант И. Сочинения. В 6 тт. – Т. 2. – М., 1964. – С. 181.
 157. Кроче Б. Указ. соч. – С. 147.
 158. Гулыга А. Готхольд Эфраим Лессинг. – С. 5.
 159. Родионов А.В. Историзм как смыслообраз немецкой культуры // Исторические воззрения как форма общественного сознания. В 2 ч. – Ч. 2. – Саратов, 1995. – С. 77, 79-80.